

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 7 (16955)

2005 чылдың
ЯНВАРЬ 25,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Чечек НАМАЖАП: “Уругларым мал ачызында эртем-билигге четкен”

Тываның девискээри — мал азырап өстүреринге кончуг таарымчалыг оदार-белчиирлиг, байлак оран. Ынчангаш амыдырал канчаар-даа сайзырап өскерли бээр чүве болза, мал тыва чоннуң чарылбас кезээ бооп артар. Сөөлгү чылдарда мал-чыннар, араттардан аңгыда, хоорай, суурларда дузалал ажил-агыйын сайзырадып, малмаган тудуп олурар улус чылдан чылче немежип турар.

Чеди-Хөл кожуунуң төвү Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы Чечек Санчиевна Намажап — суур иштинге эң баштай шээр мал тудуп эгелээннерниң бирээзи. Чечек Намажап бүгү назынында комбинатка машинистеп ажилдап чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада. Ол таптыг-ла дөрт чыл бурунгаар январь айда кедээр көдээде төрелдериниң аалында турган 19 баш каш хоюн суурга бадырып эккеп ап, азырап эгелээн. Оларга немей чоорту өшкүлери база садып алган. Чечек Санчиевнаның өг-

бүлези шээр малдан аңгыда, саап ижеринге четчир кылдыр инектерни, хаванны, 10 шаа дагааны база тудуп турар.

Олар эрткен күзүн 4 улуг машина ишти сиденни дүжүрген. Эртен-кежээ малынга сиден каап берип азырап турза-даа, хүндүс шээр мал биле инектерни хүннүнне кадарып турар. Малды өстүрүп алырынга оор чорук — улуг дужак. Ынчангаш ылаңгыя суур черге мал тудуп, ону кадарарынга дүне-хүндүс дивес доктаамал хайгаарал, туда кадат негетинер. Дүнеки үеде оларга сигнализация улуг дузалыг бооп турар. Оордан аңгыда малдың чиир сиден-ширбилин белеткээринге, аарыгларга удур эмнер садарынга дээш, чарыгдалдар-ла хөй. Мурнуку чылдарда шээр болгаш бода малга дотация акшаны база берип турган болза, ол ам соксаан. Ынчангаш малдың деңгелин барымдаалап, хоюн ийи-чаңгыстап садып турарлар. А бир чамдызының эьди-биле изиг чем кылгаш, рынокта садып база турар.

Ол-бо чорук-херек, чарыгдалдар турза-даа, өг-бүлениң шээр малы бо чылдарда эвээжевейн, харын дөргөн шаа четкен. Чечек Санчиевна: “Уруг-дарымыны азырап олурар мал-маганым ачызында эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургускан мен” деп каш чылдар бурунгаар өскүс арткан бажы-төлү доозазы эртем-билиг

чедип ап, ажилдап, өөренип турарын база сонуургадып чугаалады.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кажан? Каа? Чүү? Сонуургаптаалынар

ОРУК ДЕМДЕКТЕРИН ЧААРТСА

Кызыл хоорайда орук демдектери эргижирээн. Өңү, бижиктери көзүлбестеп эгелээн.

Оон ыңай хоорайда бар 30 светофорларның чүгле 12-зи ажилдап турар. Ындыг чорук машина-техниканың шимчээш-кининге, пассажирлерниң-даа, чадаг кижилерниң айыыл чок чоруунга айыылды тургузуп турар.

Ынчангаш хөй-ниити хоорайда орук демдектерин чаартырынга хамаарыштыр Кызылдың хоорай чагыргазына айтырыгны тургузуп турар.

Борис ОНДАР. САДАРЫН ЧУРУМЧУТКАН

Республиканың аргарыг ажил-агыйының талазы-биле тус черниң девискээр агентствозу Чаа чылдың бүдүүзүнде республиканың чурттакчы чонунга шивилерни садарын чурумчуткан.

Нитизи-биле республикага садары-биле 2269 шивини белеткээн, ооң 2076-зын саткаш, 153037 рубльдин орулганы кирип алган. Тус черлерде турар арга-арыг ажил-агыйларындан Кызылдың арга-арыг ажил-агыйы 813 шивини белеткеп саткаш, оон 73800 рубльдин орулганы кирип алган, Каа-Хем кожуунуң арга-арыг ажил-агыйы 17000 рубльдин дээш, өске-даа бүдүрүлгелер боттарынга эвээш эвес орулганы кирип алганнар.

ЧЫЛЫГ ЭНЕРГИЯЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ ӨЗЕР

Тыва Республиканың девискээр-энергетика комиссиязының шийтпири-биле 2005 чылдың

февраль 1-ден эгелээш ТР-ниң девискээр-энергетика комиссиязының 2004 чылдың декабрь 17-де хүлээп алганы № 63 “Тывазнерго” ААН-ниң садып үндүрүп турар чылыг энергиязынга тарифти тургузарының дугайында” доктаалын күш чок болдурга, 2005 чылдың февраль 1-ден декабрь 31-ге чедир “Тывазнерго” ААН-ниң чылыг суг хевиринге үндүр садып турар чылыг энергиязының таривиниң хемчээлин, немээн өртөккө үндүрүлгелер чокка 1Гкал 389 рубльге доктааткан.

“ШЫННЫҢ” НОМЧУКЧУЛАРЫ ХОМУДАП ТУРАП

Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал сумузуңуң чурттакчылары “Шын” солуну чагыдып алып талазы-биле кожуунда эң-не идепкейлиг чоруун көргүзүп, бо чылын 74 экзemplяры чагыткаш, кожуунда бирги черде чоруп турар.

Ак-Талдың чурттакчылары солуннарның болгаш сеткүүлдериниң эрткен чылдың декабрьдан эгелээш неделяда ийи катап (вторник, четвергте) чедирип турар апарганынга хомуудап турарлар.

Танды кожуунуң Кызыл-Арыг биле Владимировканың чурттакчыларының чагыткан солуннарын Балгазынга эккеп каарга, солуннар, сеткүүлдер, чагаалар аңаа чылгы бээр.

Чамдык кижилер программа дээш чагыдып алган боор. Солуннар озалдап чеде бээрге, дыка хомуудап турарлар. Бо суурларга 2005 чылдың солун, сеткүүлдери шуут барбаан. Номчукчуларның бо көдүрүп турар айтырынга федералдыг почта харылзаазының республикада эргелели тодаргай хемчеглерни алып боор деп идегедивис.

Бистиң корр.

БҮЗҮРӨЛДИГ ДУЗАПАКЧЫ

«Хойлуг кижиги — каас, инектиг кижиги — тодуг» дигир, Кулак Биче-оолович биле Бочунай Орус-ооловна Кууларлар Кур-Чер суурдан ырак эвесте кыштаанда уруг-дарымының хой-өшкүзүн, инээн кадарып, кыжыңайын дивес өрөмө-саржагылыг, божа-хойпактыг олурарлар.

Олар ажы-төлүн өгүлөп-баштап, бут кырынга тургузуп каан. Ам ажы-төлүнүң ажы-төлүн азырап чоруур буянныг кырганава, кырган-ача. Кууларларның кайызы-даа мал аразында өскөн. Бочунай Орус-ооловна саанчылап тургаш, хөй шаңнал-макталды ап, мурнакчыларның одуруундан дүшпейн келген.

Кулак Биче-оолович чазык шырайлыг, улуг-бичин кижилер-биле чугаалагып билир, оюн-баштак, чечен сөскүр кижиги. Кижиги ооң чугаазын дыңнап олурга, эртем-сургуул доозуп ап, өөрөнгөн болза, езулуг салым-чаянныг чогаалчы болуп турган-дыр деп

бодал кээр. Оон аңгыда ол чаза-нып турда, север дээр кижилерниң бирээзи. Кууларлар ажы-төлүн база ажыл-агыйы, эрескежээ, төлөптиг кылдыр кижизиткен. Оларның улуг оглу Артас-оол — ада-иезиниң идегелдиг, бүзүрөлдиг дузалакчызы. Ол көвей чугаазы чок, оожум, топтуг чаңныг, арага ишпес, тааклы тыртпас, ажыл дээнде уйгу-чыдын чок эрескежээ. Ада-иези-биле сүмележип тургаш, аал-коданда бүгү-ле ажилды ол башкарып турар.

Артас-оол ажыл чок арткан ха-дунмалары-биле демнежип алгаш, күзүн хар чагыгы чедир сиден кезер. Оозун боттарының малынга четчир кылдыр кыштаанга дүжүргөш, артыкшылдыын Кызылче сөөртүп кирип, акшага сааргаш, бензин, солярка, аш-чем, идик-хептен эгелээш садып алырлар. Ылашты топкактааш, суурда хереглээн улуска, Кызылга база садар. Олар каш чай дургузунда ынчаар ажилдап келдилер. Кижиги мал азыраар болза, кажан-даа тоवास.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатының немелде соңгулдаларын эрттигер дугайында

2005 чылдың январь 20, № 67/326-А, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың “Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Хоойлузуңуң 74 чүү-

лүнүң 8 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Мугур-Аксы № 20 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң

талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатының немелде соңгулдаларын 2005 чылдың апрель 17-де эрттирер кылдыр доктаадыр.

2. Бо доктаалды республиканың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарынга парлаар.

1. Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнү Иван Бавуевич Сарыгларның бүрүн эргелерин соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарынга парлаар.

тузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

ДЫҢНАДЫГ

Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнүнүн бүрүн эргелериниң соксааны-биле холбаштыр Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, Төлээлекчилерниң Танды кожуун хуралында депутат мандатарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүргөн политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, Төлээлекчилерниң Танды кожуун хуралына, хөй-ниити каттыжышкынарнынга, соңгукчуларның чурттап, ажилдап, албан хаап,

өөренип турар черлериниң аайы-биле оларга Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составының кезиниң (бадылаар эргелиг чаңгыс кижигүн) тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Бо доктаалды парлаан хүнден бир ай дургузунда саналдарны дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, кабинет 210, (тел: 1-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының күүседикчизи Александр Владимирович БРОКЕРТ

Александр Владимирович Брокерт 1963 чылда Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1985 чылда Красноярскинин политехниктиг институтун инженер-тудугчу мергежилдиг, 2004 чылда Россияның күрүне албанының академиязын экономист-менеджер мергежилдиг дооскан. 2003 чылдан бо хуннерге чедир ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы – ТР-ниң инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар сайыдының албан-дужаалынга ажылдаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының күүседикчизи Шолбан Валерьевич КАРА-ООЛ

Шолбан Валерьевич Кара-оол 1966 чылда Тыва АССР-ниң Улуг-Хем районунун Чодураа суурга төрүттүнген. 1990 чылда Уралдың күрүне университетин политолог, социолог мергежилдиг, 1993 чылда Уралдың күрүне университетинин аспирантуразын дооскан. 2003 чылдан бо хуннерге чедир ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы – ТР-ниң садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр сайыдының албан-дужаалынга ажылдаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Дандар Дандар-оолович ООРЖАК

Дандар Дандар-оолович Ооржак 1964 чылда Тыва АССР-ниң Улуг-Хем районунун Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. 1986 чылда Иркутскинин күрүне университетин эрге-хоойлу чорудулгазы мергежилдиг дооскан. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы. 2002 чылдан Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчусунун албан-дужаалында ажылдап турар.

Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды Даваа-Самбуу Бээжинович ЯНДАК

Даваа-Самбуу Бээжин-ович Яндак 1947 чылда Тыва АССР-ниң Эрзин районунун Нарын суурга төрүттүнген. 1973 чылда Тываның көдээ ажил-агый техникумун, 1982 чылда Красноярскинин көдээ ажил-агый институтун дооскан. 2002 чылдан Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчусунун албан-дужаалында ажылдап турар.

Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдө сайыды Галина Федоровна БАЛАКИНА

Галина Федоровна Балакина 1956 чылда Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1979 чылда Новосибирскинин күрүне университетин экономист-математик мергежилдиг дооскан. Экономика эртемнеринин кандидаты эртем чадалыг, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Россияның Эртемнер академиязының Президиумунун хундүлүг бижиктери-биле шаңнаткан. 2000 чылдың эгезинден бо хуннерге чедир ТР-ниң экономика сайыдының оралакчызының албан-дужаалынга ажылдаан.

Тыва Республиканың саңхөө сайыдының күүседикчизи Радислав Санаевич БАЯН

Радислав Санаевич Баян 1964 чылда Тыва АССР-ниң Тес-Хем районунун Самагалдай суурга төрүттүнген. 1985 чылда Москваның Күш-ажылчы Кызыл тук орденниг К.И. Скрябин аттыг ветеринария академиязын товароведение болгаш үлетпүр барааннарының садыглаашкынының организациязы мергежилдиг, 1998 чылда РФ-тиң Чазаның чанында Саңхөө академиязын банк херээ мергежилдиг дооскан. 2002 чылдан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы – ТР-ниң саңхөө сайыды албан-дужаалга ажылдаан.

Тыва Республиканың күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының сайыды Алдын-кыс Темир-ооловна КОНГАР

Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар 1962 чылда Тыва АССР-ниң Тес-Хем районунун Ак-Эрик суурга төрүттүнген. 1992 чылда Кызылда күрүне педагогика институтун биология башкызы мергежилдиг дооскан. Россия Федерациязының Өөредилге яамызының Хундүлүг бижи-биле шаңнаткан. 2004 чылдың январьда күш-ажыл болгаш социал политика сайыдынга томуйлаткан, ук албан-дужаалга бо хуннерге чедир ажылдаан.

Тыва Республиканың үлетпүр сайыды Валерий Окпан-оолович ООРЖАК

Валерий Окпан-оолович Ооржак 1954 чылда Тыва АССР-ниң Барыин-Хемчик районунун Хенделен суурга төрүттүнген. 1980 чылда Красноярскинин политехниктиг институтун Кызылда салбырын инженер-тудугчу мергежилдиг дооскан. Экономика эртемнеринин кандидаты эртем чадалыг, ССРЭ-ниң Улус ажил-агый чедишкениннин делгелгезинин “Улус ажил-агыйынга чедип алган чедишкенинни дээш” деп мөңгүн медаль-биле шаңнаткан. 2002 чылдан бо хуннерге чедир ТР-ниң үлетпүр сайыдынга ажылдаан.

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Борис Кожуун-оолович КҮДЕРЕК

Борис Кожуун-оолович Күдerek 1956 чылда Тыва АССР-ниң Бай-Тайга районунун Кызыл-Даг суурунга төрүттүнген. 1977 чылда Кызылдың медицина училищезин, 1986 чылда Кемеровонун медицина институтун дооскан. 1992-2000 чылдарда Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга ажылдаан. 2002 чылдың июнь 2-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга соңгуткан.

Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды Александр Борисович СВИНЦОВ

Александр Борисович Свинцов 1965 чылда Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1989 чылда Красноярскинин инженер-тудуг институтун инженер-тудугчу мергежилдиг дооскан. 2003 чылдан бо хуннерге чедир ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы – ТР-ниң тудуг сайыды албан-дужаалга ажылдаан.

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Петр Александрович МОРОЗОВ

Петр Александрович Морозов 1950 чылда Орлов областың Богдановка деп көдээ суурунга төрүттүнген. Күш-ажылчы намыдарын 1969 чылда Кур-Чер ортумак школазынга физика болгаш математика башкызы кылдыр эгелзэн. Балгазын ортумак школазының директорунга, ВЛКСМ Таңды райкомунун бирги секретарына, Таңдының райОНО эргелекчизинге, өөредилге сайыдының бирги оралакчызына, Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының психолог-медиктиг-педагогиктиг консультациязының эргелекчизинге ажылдаан. 2000 чылдың июльдан Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының хүлээлгезинин күүседикчизинге, 2001 чылдың июньдан Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының албан-дужаалынга ажылдаан.

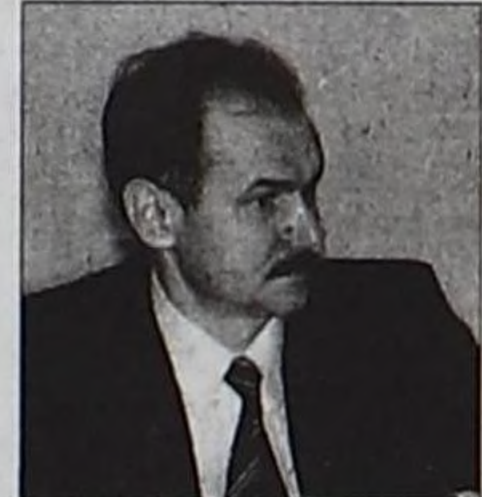
Тыва Республиканың бойдус ажыглалының сайыды Сагаан-оол Кызыл-оолович ДОЛГАР

Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар 1948 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунун Чалааты суурга төрүттүнген. 1982 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан. Томуйлаттыларының бетинде Каа-Хем кожуунун чагырга даргазынга ажылдап турган.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Виктор Иванович ЛАВРИНЕНКО

Виктор Иванович Лавриненко 1958 чылда Красноярск крайның Ермаковск районунун Н-Сузук суурга төрүттүнген. 1981 чылда Красноярскинин көдээ ажил-агый институтун дооскан. Бодунун күш-ажылчы намыдарын техниктиг эртемнер башкызы, Тываның көдээ ажил-агый техникумунун директорунун бүдүрүлгө өөредилгезинин талазы-биле оралакчызы кылдыр эгелзэн. 2001 чылдың апрельден бо хуннерге чедир Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы болуп келген.

Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агыйының сайыды Сергей Алексеевич БАРЫБИН

Сергей Алексеевич Барыбин 1961 чылда Хакас автономнуг областың Усть-Абакан районунун Ильичинин суурунга төрүттүнген. 1984 чылда Красноярскинин автотранспорт техникумун техник-эксплуатационник мергежилдиг, 1990 чылда Красноярскинин күрүне университетин экономист мергежилдиг дооскан. 2004 чылдың августтан Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезинин күүседикчизи – ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агыйының сайыды болуп келген.

Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр сайыдының хүлээлгезинин күүседикчизи Людмила Кимовна САЛЧАК

Людмила Кимовна Салчак 1963 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунун Баян-Тала суурунга төрүттүнген. 1987 чылда Иркутскинин күрүне медицина институтун гигиена эмчи-зи, эпидемиолог мергежилдиг дооскан. 2003 чылдан тура Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр сайыдының бирги оралакчызы болуп ажылдап келген.

Тыва Республиканың культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезинин күүседикчизи Зоя Байыровна САМДАН

Зоя Байыровна Самдан 1951 чылда Тыва АССР-ниң Тес-Хем районунун Самагалдай суурга төрүттүнген. 1974 чылда Иркутскинин күрүне университетинин филология факультетин, 1981 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязында делегей литературының аспирантуразын дооскан. Филология эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың эртемнинин алдарлыг ажылдакчызы. 2003 чылдан бо хуннерге чедир ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының оралакчызынга ажылдаан.

"ШЫННЫҢ" ПОЛТАЗЫНДАН

Шалыңывыс чүге казааныл?

Эрзин кожуунуң одакчылары «Шын» солунче мындыг хомудалдыг чагааны чорудуп ор бис.

Кышкы үеде одакчыларның ажылы эргежок чугула болгай. Бо чылын соок эмин эрттир болган, дыка кызып ажылдап турган бис. Ол хирезинде шалыңывыс чартыын казып каапкан.

Кожуун чагыргазыңга

Чүге? Уктап айтырары-выска кожуун чагыргазының саңхөө салбыры казып каапкан болган. Одакчыларның шалыңын кожуунуң тус чер чагыргазы боду төлээр кылдыр ал алган турган. Оон эгелээш-ле ай-айыбиле тудуп-тудуп, арай деп төлээр апарган.

Эрткен чылын декабрьда арай деп 10-11 айларның шалыңын төлөөн. Декабрьның акшазын кажан

төлээри билдинмес. Бистер, одакчылар, ыш-буска кадывыс бодавайн, дун-хун чок ажылдап кызып турувуста-ла, шалыңывыс чартыын чүге казааныл? Эвээш шалың-биле ажы-төлүвүс канчап азыраар бис? Боттарывыстың идик-хевивисти хөмүр-даш дажып,

кам-хайыра чок кедип, хол-хаптардан тура даарап кедер улус-тур бис. Чиигелде бербейн тургаш-ла, шалыңывыс чүге казааныл? Ол дугайын «Шын» солун дамчыштыр харыылап бээрин кожуунуң чагыргазындан дилеп тур бис.

Ч.С. Дамба, С.С. Эней,
өске-даа 11 кижичи ат салган.

ЧАҢНЫК. Чедирген уржуктары

Бо чырык өртемчейге кижиге хора чедирип болур чүүлдер-ле хөй. Бети чижээ, бойдус халавы — чаңнык.

Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг суурга бо чылын алды айның 10-нун дүнезинде өг-бүле ээлери Валерий Шириин-оол өөнүң ишти Яна-биле хөлчок улуг дааштан оттуп келгеннер. Ол үеде дүнекиниң 3 шакта суггур чаъс чаап, диңмиреп, кызаңнап турган. Бажының соңгалары буступ, ышсыг чыт чытталып, бажының иштиң эт-севи чүү-даа чок кылдыр тө чашканналы берген болган. Уругларының идик-хевин пат боорда тып хепкергеш, кожаларыңга апаргаш, дедир кээп, чүү болганын тодарадырын

оралдашканнар. Ол дүне болган улуг дааштан бажының эр ээзиниң кулаа дүлөйлээн, херээжен ээзиниң ханының бажышыкыны кудулап, эмчи чалап сыкыртып база турган.

ТР-ниң Онза байдалдар ямызының Улуг-Хем кожуунда ажылдакчылары чүгле дуъш үезинде 10 шакта келгеннер. Олар дүнеки коргунчуг болушкун болган бажының шинчилеп көргеш, чаңнык дүшкенин тодартканнар. Чаңнык бажының шиферин оя шаап кире бергени дыка тодаргай көскү болган. Ону бажың ээлери чурукка тырттырып алганнар. Ол хирезинде хыналда кылган ажылдакчыларның тургускан актызында антенна дамчыштыр чаңнык кирген

деп каан. Шак ындыг шын эвес тургустунган актының хайы-биле чүве бе, когараан, бажыңы, эт-севи чок арткан бажың ээлери кандыг-даа дузаламчы ап азы когарал төледип ап шыдавааннар. Кижичи бодаарга, бойдус халавы чаңныктан когараан кижилерге кандыг-даа таварылгада когаралын төлеп берги дег. Ам ол чаңныктан когараан өг-бүле бажың хөлөзилеп чурттап олурар. Бажыңның эр ээзиниң кулаа дүлөй хевээр. Онза байдалдар ажылдакчылары бо чүүлду номчуп, бир түңнелди кылыр боор деп идегедим.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Улуг-Хем кожуун.

КИЖИЗИДИКЧИ АЧЫ-БУЯНЫ ДЭЭШ

Төрүттүнген черим — Барыктың Бөрү-Суу. Кажан Барык кыргыстары биле Сенек ховалыгылары каттыжып алгаш, чаңгыс арбан, чаңгыс суму апаарга, мээң багай ада-ием Ийи-Тал сумузунга бактаап чурттап чордулар. Ынчан суму даргазы (кобалыт тыпкан) Кыргыз Хойтпак-оол чүве. Ооң улуг огул Октябрь-биле Ийи-Тал ортумак школазын кады дооскан мен. Беш классты Шагаан-Арыгга өөренип эге-

ледивис. Ынчап кээрге, Кызыл-Эник Кыргысович, мен силер-биле, соңнуг-мурнуг-даа бол, чаңгыс хемниң суун ишкен, чаңгыс чер-чурттуг — ийи-талчы апаар эвес мен бе? Чүгле мооң журунда мен силерни үнелээр, хүндүлээр эвес, дыл-домаа, стиль, тургузуу кымныыңа-даа дөмейлешпес, солун, чараш шүлүктериңер, каттырынчыг шиileriңер, «Уйгу чок Улуг-Хеминер» дээш, меңээ аажок эргим силер.

Силерниң удуртулганаңар

адаанга «Шын» солун редакциязыңа ажылдаар аас-кежик меңээ база таварышкан. Силерниң — кол редакторнуң, дужаалы-биле Бай-Тайга районнуң «Малчын» колхозунуң ажыл-амыдыралын «Шыңга» чырыдары-биле мени ынаар сургакчыладып чоруткан. Ынчан Кызылга радиожурналист Седен Хертектиң ачазы Кудурукпай дарга ол колхозту удуртуп турган чүве. Чурук-хөрүүн

бодум тырттырып биживишаан, ол колхоз дугайында бүдүн арын организаптап үндүрүп каарымга, мени редакция коллективи аажок мактаан, материалдарымны «Кызыл самбырага» аскан, а силер мээң күш-ажыл дептеримге мактал бижээш, адыңар салып каан силер. Ол бижилге балалбаан, ам-даа хевээр бар. Аныяк шаамда мени хей-аът кирип кижизиткен ол болушкун меңээ бүгү назынымда утун-

дурбас. Мында силерниң ачыңар база бар, Кыргысович!

Силерниң 75 харлаан юбилейиңер-биле чүрээмниң ханызындан изиг байыр чедирип, кадыкшылды, узун назыны күзедим. Ынчанга «чалгыны чок көзүлбес куш — хөглүг салгын болуп алгаш, силерниң бажыңарны суйбап каарын чөпшээрер көрүңер, Кызыл-Эник Кыргысович!

Хүндүткел-биле,
Валерий МОЛЬБИ.
Бүрен-Хем суур.

Бодуңдан адырганың дээр...

Мурнуку чылдарда арага аймаан садыгларга садары чурумнуг турган. 70-80 чылдарда садыгларга шынары эки, өртөө чиик арагаларны доктаамал садып турганын билер бис. Ам кандыгдыр?

Кажан чурт рынок шилчилгезинче киргени-биле шынарлыг арага аймаа читкен дизимзе, хөөредиг эвес. Садыгларда арага аймаан көөрге, чүгле куткан шилдерин каастап каан. Ажыыбиле чугаалаарга, сөөлгү үеде кайда-даа арагалаар чорук нептерээн болгай. Аңаа холбаштыр хоралыг арага садып турар «ад-рестерниң» ээлериң балдыры дыңзып, бажы эттенип турарының түңнелинде, хөй-хөй кижилер кадыын үреп, багай чүүлдерге таваржып, өре-ширеге бастырып, өөделевейн турарлар база бар. Пенсия, пособие алгаш, бараан чээп алган коммерсантыларыңа акшазын үлеп каар-дыр. Оон каш хонгаш база катап чегдинип эгелээр.

Багай шынарлыг арага ишкеш, чеже кижичи эмнелгелерге кирбээн дээр! Ону кандыг арга-биле чавырылдырарыл азы соксадырыл? Ындыг айтырыг кижичи бүрүзүн бодандыраар үе келбээн бе? Эң ылаңгыя Кызыл хоорайда арага садарын соксадыр туржук, ону адар даңны атсы садар садыглар эңдерилген. Акшалыг-ла болзуңза, дун-хун хамаанчокка араганы чежени-даа садып ижер сен. Ажыыбиле чугаалаарга, арага ижипкенде, аш-чем чиир эвес бис. Эртенинде ат бооп, бергедей бээр чылдагаанывыс ында. Коммерсантылардан конфета, чигир, шоколад, колбаса, үс аймаан чээп алгаш, ону «технар» орнап ижер чоруктар бары чажыт эвес.

Бир эвес эки амдырал күзээр болзуңза, бүгү хоралыг, багай чаңылдарны бодуңдан адырганың дээр. Ону кижичиң эт-кежинде чыпшыр даарап, кадап, шарып кагбаан-на болгай.

Үзүктел чок арагалаашкын кижичиң бодуңуң-на кадыын үреп, удуурга орта удут-тунмас, үен-даян дүштер дүжээринге чедирип, нерв системаны үрээр. Арага-биле өңүктөжирге, янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар база кады чоруп турар дээрзин утпаза эки. Чижээлээрге, кайы-бир черге чоруп тургаш, чаңгыс шил «технар» тып алгаш, ону 5-6 кижичи чаңгыс дашкага кудуп ижер-дир. А чамдык улусту көөрге, шилде араганы кандыг-даа дашка чокка, «ээптер» болгай. Моон безин бодап ораарга, кандыг-дыр чээ?

Кажан шай ижерде, хирлиг безин аякка ону ишпес, аштап, чуп алыр болгай бис. Чамдык кижилер чоок дөргүл-төрелдеринге кээрге, албан арагалыг кээр. Оозун ишпеске, сыгап чалчыттынар. Арага сыгаары дээрге — эң багай чаңыл-дыр. Кадыы-даа кошкак кижилер турар болгай, ону чедир билип, улусту хүндүлөп чоруур болза эки.

Бодум хуумда арагага хөңнүм чок, таакпыны харын тыртып чор мен. Кудумчуларда база чуртталга бажыңарында чажырып садып турар «технар» араганың хо-луунда янзы-бүрү наркотиктиг бүдүмелдерниң составы бар. Ону

кижичи караа-биле көрбес, анаа спирттен ылгавас. Кажан ону ишкен кижичи чыдындан, амданындан азы баксырап эгелээш, билиптер. Ындыг арага кижичиң мээ-медерелин үреп чоруур. Шала кошкак кижилерни сээдеңнедир албыстадыптар. Хан бажышыкынын улгаттырып, чүректиң согарын өскерттиптерин солун-сеткүүлдерде эртемденнерниң бижип

АРАГАЛААРЫ ДЭЭРГЕ — ЭКИ ТУРА-БИЛЕ БОДУН АЛЫСТАДЫРЫ-ДЫР

турарындан билип ап турар бис. Бо бүгү чүгле спирт холумактыг арагаларда эвес, пивода, кызыл арагаларда база бар.

Таакпылар аразында база «технарлар» үнүп эгелээн. Ону чүгле таакпылар улус эки билер. Дөрт дугаар класстың таакпылары бодуңуң класының шынарыңа дүүлпейн турар. Технологиязы Булгарияның-даа болза, ону Россияны эгелээр. «Аарыгы кижичи боду тып алыр, а аарыг кижичиң аксындан кирер» дээни кончуг-ла шын.

Канчап черле бо хамчыктыг арагалаар аарыгы соксадыр бис, эргим чонум! Аныяк-өскен — бисти солуур салгалывыс, келир үениң кырган ава-ачалары-дыр. Ынчанга кадыыңарны камнап көрүңер. Кадык-ла бар болза, кандыг-даа чүүлге торулбас силер. Чагыым ол-дур.

Амай-оол ОЯА.

Кызыл кожуун.

Чурумчудуп көрээлиңер

«Сөөлгү орукче үдээш-кинни чер-черлерге чурумчутса эки боор» деп Багыт-оол Байкараның «Шын» солунга саналын бүрүнү-биле деткидим.

1901 чылда төрүттүнгөш, 90 харны ажыр чурттап чоруур мээң буянның авам Торга Ховалыг дээрзи а жы - төлүн мынчаар чагып чоруур: араганы ээртир ижип болбас ийи хүн

бар: бирээде, Шагаа хүнү чылдың эге бажы болганда, ол хүн арага ижер болза, бүдүн чыл эрткижеге багай болур. Ийде, чок апарган кижичи ажаарда, арага ижери шуут-ла хоруглуг. Чүге? Чүге дээрге кижичи мөчөөн черге арагалаар болза, ол чок апарган хөөкүйнү дорамчылааны ол болур. Бо дээрге бистиң өгбелеривистиң бурун шагдан бээр чаңчылы-дыр.

Ол чаңчылывысты амгы шагың арагачылары шуут үреп чоруур. Олар бурунгуларывыстың сагылга-чурумун эки-ле билбес, ада-иезин, чоок кижилерин ышкынып, качыгдалга таварышканнарны хөөктүрүп, көгүдүп, албадап турары хомуданчыг. Шак-ла мынчаар аажок чааш инек ышкаш

арагачыларга думчуувастан четтирип алгаш, чагай чаңчылывыс сагывайн, бурганнаан чоок кижилеривисти чараштыр сөөлгү оруунче үдээр орнунга, ээрти ижип алгаш, качыгдалдан амыраан ышкаш каттыржып, харын-даа ырлай бээривис бужар чорук-тур.

Черле ынчаш кара угаан-биле бодаарга, ол кижичи дириг турган болза, кады хөглөп, хөөрежип, каттыржып, араганы ижип-даа болгай-ла. А кажан ол кижичи чок апарган-даа болза, чанывыста бир өрээлде хөөржүттүнмээн чыдырда, шажын номналында ол мөчөөн кижичи дыңнап, билип, чугааланып чыдар, чүгле дириг кижилер ооң чугаазын дыңнап шыдавас дээр ийик чоп. Мөчөөн кижичи сөөлгү оруунче элээр үдеп, хөөрге арага-дары ижерин соксадып алзывысса деп мооң мурнунда чылдарда «Шын» солунга чонумну кыйгырып чораан мен.

Ниити күш-биле хөөржүдүлгени чурумчудуп алыр аргавыс бар. Чүгле бо айтырыгны көрбээчөңнеп, билбээчөңнеп олурбайн, шупту чаңгыс дем-биле шимчениривис чугула бооп турар.

Шойдак-оол ХОВАЛЫГ,
76 харлыг кырган-ача.
Улуг-Хем кожуун.

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл ортумак школазы төптен озалааш, орук-чири шаптаразынныг ырак черде турар-даа болза, республиканың дээр ажилдыг школаларының санында кирген. Чоокта чаа Тываның ырак булуңунда бо школага чедип, ооң ажилы-биле таныжар аргалыг болдувус.

Школа директорунуң кабинетинге кирип келиривиске, даштындан көөрге-ле удуртукчу мөзү-шынары илдең, севергин кеттинген, арнында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү чайнаан, хып дээн аныяк эр бистерни уткуп, хүлээп алды. Школа директору Андриян Дүмен-оолович Иргит ол болду. Кабинет-даа кайгамчык эки

ТӨӨГҮЗҮНДЕН ОДУРУГЛАР

Школа директору баштай школаның тургустунган төөгүзүн таныштырды. 1939 чылда Кула-Аксырга эге школа ажыттыганын, орта янзы-бүрү назылыг уруглар өөренип кирген. Ооң бирги эргелекчизинге Донгак Седен ажылдап турган. 1951 чылда школаны амгы Кара-Хөл суурже көжүргөн, ол-ла чылын чеди чыл, дараазында чылда сес чыл школазы, 1975 чылда ортумак, 1990 чылда он бир чыл школазы болу берген. Школа тургустунганындан бээр алдан ажыг чылдарның дургузунда аныяк салгалды өөредип-кижизидер талазы-биле эвээш эвес арга-дуржулганы мөөңнөп алган директору тайылбырлады.

Тываже чаладып келген орус башкылар 1953 чылдан бээр Кара-Хөлге ажылдап эгелзэн. Оларның бирээзинге орус дыл болгаш литература башкызы Зоя Феоктистова Манчина хамааржыр, ол Кара-Хөлдүн кенни болган. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгаче ол үнзе-даа, школазы-биле сырый харылзаалыг, боттук дузаны чедирип чоруур. Амгы ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов 37 чыл бурунгаар күш-ажылчы намдарын бо школадан эгелзеш, ажил-херзэн үре-түнелдиг уламчылавышаан.

Школаны доосканнарның болгаш өөренип чорааннарның иштинден республиканың социал экономиказын, культуразын, өөредилгезин, кадык камгалалын хөгжүдөр херекке улуг үлүүн кириген ат-алдарлыг эвээш эвес кижилер үнген. Оларга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы чораан К.С. Шойгу, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы А.С. Адыгбай, Афган, Чечен дайыннарының киржикчилери Антон Хертек, Эдуард Монгуш, Тываның улустуң артистери Солун-оол Люндуп, Ширин-оол Хертек, "Шын" солунуң кол редактору Артур Хертек, сураглыг кезер эмчи Клим Сайын, Тываның харылзаа эргелелиниң начальниги чораан Александр Иргит, ат-алдарлыг башкылар Бичии-Уруг Саая, Долзан Хертек, эмчилер Долаана Хертек, Дикеек Хертек, Кара-оол Хомушку болгаш өске-даа он-он төлөптиг доозукчулар хамааржыр. Хөй санныг оолдарны, кыстарны эртемниң үндезинеринге өөрткенинге, төлөптиг аажы-чаңга кижизиткенинге школа чоргаарланыр, олар Тываның кайы-даа булуңунда ажылдап, чурттап, республиканы бурунгаар хөгжүдөр херекке салышкынын

кирип чоруурлар.

Андриян Иргит бо школаны чедиинкинниг дооскаш, Тываның күрүне университетиниң педагогика факультетинге өөренип киргеш, ооң дипломун алгаш, билгилерниң үндезинерин берген төрзөн школазының директорунга 2000 чылда томуйлаткан кижиге болду.

ХӨГЖҮЛДЕ ПРОГРАММАЗЫ

Рынок экономиказынче шилчилгениң акша-көпөек чедишпес, хамык барааннар ховартаан, өртек-үнези аартаан, ажил-херек буураан кончуг берге кризис чылдарында Кара-Хөл ортумак школазының материал-техниктиг баазазы кошкан, өөредилге дериг-херекселдеринге, одаар чүүлге чединместезин болгаш өске-даа чылдагааннарның уржундан школаның өөредилге-кижизидилге ажилы сулараан.

Школа директору Андриян Дүмен-оолович Иргит.

Андриян Дүмен-оолович школа директорунуң берге болгаш харысалгалыг ажилыга томуйлаткан хүнүнден эгелзеш, амгы чаа ниитилел тургузуунуң азы рынок экономиказының чаа негелделеринге, херекселдеринге дүүштүр өөредилге-кижизидилге ажилын чүнү кылып тургаш экижидерил деп айтырыгны мурнунга салган. Аңаа дорт болгаш долу харыны тывар дээш ай-айы-биле боданган, эш-өөрү, удуртукчулары-биле сүмелешкен. Бурунгаар депшилгелиг көрүштүг, ханы

бодалдарлыг, тывынгыр аныяк директор баштай школаның он чыл дургузунда хөгжүлдезиниң программазын ажылдап кылыры чугула деп санаан. Чүге дээрке кандыг-даа экономиктиг санаашкыннар, баш удур тодаргай сорулга чокта чүү-даа боттанмазын билген. 2000 чылдан бээр программада айыткан школаның материал-техниктиг баазазын, өөредилге-кижизидилге ажилын экижидер хемчеглерни күүседир дээш школа коллективи хөй ажылды кылган.

Өрттенип калган эге школаның бажынын башкылар, ажилчыннар боттарының күжү-биле чаарты туткаш, ажылгалга киригеш, чаа стол, сандайларны салган, көрүштүг кылдыр каастап шимзэн. Школаның эртемнер кабинеттерин чогуур техника, дериг-херекселдер-биле дериинче дирекция онза кичээнгеини салган. Ол ындыг-даа болур ужурлуг, школачылар оларга эртемниң үндезинерин өөренир, билгилерни чедип алыр болгай. Химия, физика, дыл кабинеттеринге кирдивис, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг дериттинген болду. Делгем спортзалдыг, эргежок чугула дерилгелер четчир, оон өске база бир спорт залын кылып турар. Школаның интернады хоозураан, мырынай хагдынган турган. Франциядан Тывага келген

ачы-дуза чедирер организацияның төлээлекчилери-биле школа директору эптиг-чөптүг харылзаажып тургаш, оларның дузазы-биле интернатты одаар черинден эгелзеш эде кылган, чаа орун-дөжекте, стол, сандайларны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни салган, чурттаарына таарымчалыг болу берген. Чылыг, чырык, аш-чемниг бо магалыг өргээде малчыннарның, хөй ажит-төлдүг өг-бүлелерниң 50 уруглары чурттап, амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң 20 ажи-төлү чем-

Интернатта.

Таныжыңар:

дериттинген, арыг-силиг, чылыг, чырык, корум-чурумнуг. Россияның, Тываның ыдык демдектерин, удуртукчуларының чуруктарын, школаның чедип алган чедиинкиннерин көргүскен хүндүлел бижиктерни, ажил-чорудулгазының дугайында бижимелдерни аскан, компьютер, телевизор болгаш өске-даа эргежок чугула дериг-херекселдер шыгырт долу. Школаның ажил-ижи чогумчалыг чоруп турары моон-на илдең дээрзинге бүзүредивис.

Андриян Дүмен-оолович бодунуң онаашкан херзэн ханы болгаш бүгү талалыг билир, бурунгаар депшилгелиг көрүштүг, делгем бодалдарлыг, ажилыга сагыш-сеткилинден бердинген директор дээрзин ооң ажилы-биле таныжып эгелзеш-ле дораан-на эскерип кагдывыс. Школаның башкылар коллективиниң кол салган сорулгазы—өөреникчи бүрүзүн ханы билиглер-биле чепсеглээри, эки мөзү-шынарга кижизидери болур. Ону амыдыралга боттандырап дээш школа кандыг ажил-херекти кылып турары-биле таныштывыс.

Интернатка баргаш, дазылгаларына кирип, өөреникчилерниң амыдыралы-биле таныштывыс, "чаг иштинде бүүрек" ышкаш чыргалдыг черде чурттап турарын, оларда эргежок чугула телевизордан эгелзеш бүгү-ле чүүлдер барын магададывыс.

Школаның дузалал ажыл-агыйында алдан хире шээр болгаш бода малды азырап, 2 га черде картофельди, бо черниң бойдузунга тааржыр ногаалар аймаан өстүрүп турар. Оон алган продукттарын интернат столоваязынга, школа буфетинге чем кылырынга ажылгаар. Буфет изиг чемнер-биле өөреникчилерни, башкыларны хүн бүрүде хандырып турар. Оон аңгыда школаның өөреникчилери күзүн кат, тоорук, эм үнүштүр чыыры чачыл болу берген, оларны школага варенье-лер, соктар кылып, артыкшылдыын саткаш, оон кирген орулганы школага янзы-бүрү хемчеглер эрттиреринге ажылдап келген.

Школа чүкк, чиик машиналыг, бичии автобустуг, ыңай-бээр чүкк сөөртүрүнге, өөреникчилерни, башкыларны аргыштырарына таарымчалыг болу берген.

ШКОЛА КОМПЬЮТЕРЖИТ- ТИНГЕН

Школаның хөгжүлдезиниң программазында компьютер клазын тургузары, бо сайзыраңгай техникага школачыларны өөредип чаңчытырарын айыткан. Ону

класстарның өөреникчилери программа езуугаар информатиканы өөренип эгелзэн, ам дөрт дугаар чыл уламчылап турар. Школаның дирекциязы Тываның күрүне лицейи-биле (директору Т.О. Оюн) сырый харылзаалыг, ажилының арга-дуржулганын солчуп, бот-боттарына дузалажып чоруур. Ынчангаш лицей көдээ школага элзэн каш компьютерни белекке берген. Ам компьютер клазында 21 компьютерни тургускан, бо нарын техниканы өөренирге таарымчалыг болу берген. Чаа чыл бүдүүзүнде школа чеди компьютерни немей алган. Школа директору, ийи өөредилге эргелекчизи, техниктиг секретарь компьютерлиг. Ынчангаш школа долузу-биле компьютержиттинген. Бо чугула техниканың эге билиглерин эге класстарның өөреникчилеринге берип турар. Башкылар, техниктиг ажилдакчылар компьютер-биле ажылдап билир.

Моон соңгаар компьютер-биле ажылдаар суму чагырга-зының, уруглар садиктериниң, эмнелгениң ажилдакчыларының, күзөлдиг аныяктарның компьютер өөредилгезин школаның информатика башкылары организастаан, ооң кичээлдерини неделяда үш катап болуп турар.

БАШКЫЛАРДАН ХАМААРЖЫР

Өөреникчи бүрүзүн ханы билиглер-биле чепсеглээр, эки

Компьютер клазында 11 класстың өөреникчилери-биле башкы Юлия Салчаковна Иргит информатика кичээлин эрттирп тур.

күүседир белең эвес айтырыг болган, шимченгир, удуртукчулар-биле чугаалажып билир директор ону кыска хуусаада шийтирлеп шыдаан. "Соңгу чүктүң уруглары" деп федералдыг программаның ачызында 11 компьютерни школа 2001 чылда алгаш, тускай классты ажиткан. 5-тен 11-ги класска чедир

мөзү-шынарга кижизидер сорулгалиг школа ажылдап турар, ону чедиинкинниг шийтирлээри башкыларның билиинден, мергежилден, шудургу ажил-чорудулгазындан дорт хамааржыр. 45 башкының 32-зи дээди, 13-ү тускай ортумак эртемниг, оларның алдызы бирги, он алдызы ийиги кате-

КАРА-ХӨЛ ШКОЛАЗЫ

Дээди категорияның школазы

горияның хөй чылдарда ажилдаан арга-дуржулгазы улуг, бодунуң шилип алган мергежилге сагыш-сеткилинден бердинген башкылар болуп турар. Оларның билиин бедидеринче, өөредилге-

демдектерге өөренип турар болу берген. Эрткен чылын школаны 22 кижидооскан, оларның 23 хуузу дээди өөредилге черлеринде кирген, тускай ортумак өөредилге черлеринде 33 хуузу өөрени

өөредилге-кижизидилге ажилын чаартып экижидеринге бодунуң күш-ажылчы салышкынын кириген.

НЕМЕЛДЕ ӨӨРЕДИЛГЕЛЕР

Тээлинин №13 профессионал училищезинин Кара-Хөл суурда бо черниң байдалына тааржыр, ажыктыг балыктаарына мергежил чедип алып салбырны ажиткан. Ооң өөредилге программаны Россияның школаларында чок болганы-биле школаның директору А.Д. Иргит боду тус черниң байдалына таарыштыр чогадыкчы езу-биле ажилдап кылгаш, бадыладып алган, ол езугаар кичээлдерни эрттирип турар. Ук программада балыкты чүгле тудары, ону аш-чемге ажыглаары кирип турар эвес, балыкты камгалаары, өстүрери, өөренип, шинчилеп көөрү, балык продуктуларын болбаазырадыры, экология чурумнарын сагыыры

алгаш, директорнуң удуртулгазы-биле башкылар коллективи ажилдап кылгаш, ол езугаар өөредилгени үстүкү класстарда чорудуп турар. Кичээл эрттирер тускай мастерскаяны дерип кылган, ында дарганнаарына эргежок чугула дериг-херекселдер бар. Дарганнаарына тускай мергежилдиг башкы Иван Белек-оолович Күжүгет кичээлдерни солун эрттирип турарындан орта хандыкшылдыгларның саны сөөлгү үеде көвүдээн. Мастерскаяже кирип, өөреникчилерниң кылган ажилдарын делгеп каанын көрдүсү. Тыва шооча, кыскаш, илбек, аът дагазы болгаш өске-даа дериг-херекселдерни кылганы шынарлыг, аян-шинчилиг деп үнеледивис. Дарганнаарының херээн үш чыл дургузунда школага өөредир, бир эвес бо шенелде программа эки талазын көргүзөр, ажыктыг болур болза, ону өске школаларга нептередир.

уругларны танцы уран чүүлүнге хандыкшыдарына ажыктыг болган. Ону танцы башкызы Марта Хертек билдиг удуртуп

Школаның бөлүк башкылары

кижизидилге ажилының чаа арга-дуржулгазына өөредиринче школаның дирекциязы доктаамал сагышты салып келген. Тускай эртемниг англи дыл башкызы чедишпезинден бо дылды школага чогулмалыг өөрөтпейн турган. Бо четпести дүрген эдерин амыдырал негеп келген, ынчангаш бо школаның доозукчузу А.А. Сандыпты англи дыл башкызына өөредип алган. 5-11 класстарда бо дылды ийи чыл школачылар хандыкшылдыг өөренип турар болу берген. Ам школаның башкы кадрлары четчир.

Амгы үениң негелделеринге дүүштүр өөреникчилерге ханы билиглерни бээр, төлептиг аажычаңга кижизидер дээш коллективтин ап чоруткан хемчеглеринин түңнелдери көстүп келген. Школада 347 өөреникчи бар, оларның иштинден 64-ү чүгле 5, 127-зи 4-5

бергеннер. Сөөлгү чылдарда бо школаны ийи кижиде медальдыг дооскан. Аяна Хертек Тываның күрүне университетин дооскаш, Тээлиде ажилдап турар. Сайзана Хертек Красноярскинин медицина академиясында өөредилгезин чедишкенин уламчылавышаан. Моон алгаш көөрге, ырак девискээрде көдээ школаның доозукчуларының билии шыырак болуп турар-дыр. Башкылар коллективи баштайгы чедишкенин быжыглаар, ону улам көвүдөдир сорулганы салган ажилдап турарларын школа директору Андриян Дүмен-оолович чугаалап олурду.

Хөй чылдарда ажилдаан, арга-дуржулгазы улуг, бодунуң шилип алган мергежилге сагыш-сеткилинден бердинген, школаның өөредилге-кижизидилге ажилын экижидеринге боттарының үлүүн кирип турар башкылар школада эвээш эвес. Оларга Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы, биология башкызы Эрес-оол Седенович Салчак, РФ-тин өөредилгезинин тергенини, бирги категорияның математика башкызы Зинаида Калчан-ооловна Иргит, бирги категорияның орус дыл болгаш литература башкызы Татьяна Карацнаановна Хертек, бирги категорияның эге класс башкызы Салбакай Чал-ооловна Иргит, англи дыл башкызы Айсуу Александровна Сандып, өөредилге эргелекчилери Аюта Сергеевна Монгуш, Алена Манган-ооловна Иргит болгаш өскелердаа хамааржыр. Бо школаның доозукчузу, аныяк башкы Аюта Монгуш школа директорунуң кижизидилге талазы-биле ора-лакчызы болу бергеш, класс удуртукчуларының ажилын үндезини-биле чаарткаш, кижизидилге ажилын экижиткен. Бо школага Наталья Шыраповна Монгуш хөй чылдарда өөредилге эргелекчилеп ажилдааш, аныяк башкыларга боттук дузаны чедирген,

2-кач класстың башкызы Шончалай Михайловна Байты кичээл үезинде.

болгаш өске-даа чугула чүүлдер кирип турар. Сургуулдарга ханы билиглерни бээри-биле кичээлдер эрттирер тускай кабинетти дерип кылган. Салбырга ийи чыл өөрөнгөш, бо талазы-биле мергежилди чедип алып. Бо болза балыктаарына мергежил чедип алырына өөредип турар Тывада, харын-даа Россияда бир дугаар ажыттыг салбыр болур. Ооң шенелде ажил-чорудулгазы моон соңгаар чогулмалыг болур болза, дуржулгазын өскелерге нептередири көрдүнген. Ону чедип алыры-биле салбырның башкы-

болгаш өске-даа чугула чүүлдер кирип турар. Сургуулдарга ханы билиглерни бээри-биле кичээлдер эрттирер тускай кабинетти дерип кылган. Салбырга ийи чыл өөрөнгөш, бо талазы-биле мергежилди чедип алып. Бо болза балыктаарына мергежил чедип алырына өөредип турар Тывада, харын-даа Россияда бир дугаар ажыттыг салбыр болур. Ооң шенелде ажил-чорудулгазы моон соңгаар чогулмалыг болур болза, дуржулгазын өскелерге нептередири көрдүнген. Ону чедип алыры-биле салбырның башкы-

Кар-Хөлдүн тайгазында шыкта ширек адаанда чыдар кызыл-хүрөң, көк, куу өңнерлиг дой-довурак бары хөйге билдингир турган. Ооң-биле шаандан бээр тус черниң чурттакчылары янзы-бүрү дириг амытаннар дүрзулерин туткаш, кадырып алырга, бузулбас, быжыг болурга, ажыглап чораан. Ол ышкаш эм шынарлыг дой болур. Школа директору А.Д. Иргит бо байлакты өөредилгеге ажыглаарын шийт-пирлеп алгаш, ону өөредир программаны боду чогаадып кылган. Ынчангаш дойдан янзы-бүрү ойнаарактар, дериг-херекселдер кылып мастер-классты ажиткан, ында үстүкү класстарның өөреникчилерин хаара туткан. Дойну сугга хоюткаш, орта

турар. **АКАДЕМИКТИГ ШКОЛА**

Россияның Чогаадыкчы педагогика академиязы-биле школа сөөлгү чылдарда сырый харылзаалыг ажилдап, ооң эрттирип турары Бүгү-россия чергелиг конференцияларына, конкурстарына доктаамал киржип турар болу берген. 2003 чылда конкурска школа киришкеш, башкылаашкынын мергежилдин бедиткени, чогаадыкчы дилээшкени база өөредилге-кижизидилге чедишкени дээш "2003 чылдың школазы" деп дипломну алган. Школа директору А.Д. Иргит Россияның Чогаадыкчы педагогика академиязының академиги болган.

2004 чылдың апрельде школа Россияның Чогаадыкчы педагогика академиязының конференциязына болгаш конкурсузунга киржирге, башкылаашкынын база өөредилгениң шынарын экижиткени, үлегерлиг болдурганы дээш "Академиктиг школа" деп атты берген. Бо-ла чылдың октябрьда бо хемчегге киржирге, Кара-Хөл ортумак школазына "2004 чылдың дээди категорияның школазы" деп атты тывыскан. Школа директорунга "Улусчу башкы" деп атты берген.

"2004 чылда Тыва Республиканың эң эки инновация төлөвилели" деп республика конкурсузунга школа "Көдээ нити билгит школазына эге профессионал билгитниң утказы" деп төлөвилелди кириген. "Ачы-дуза чедирериниң адырына инновация төлөвилели" номинациязына ук төлөвилел ийиги черни алган. Ынчангаш школа ийи чергениң диплому, 25 муң рубль-биле шаңнаткан.

Дээди категорияның Кара-Хөл ортумак школазы 2004 чылды мындыг көргүзүлгелерин дооскан, 2005 чылда школа дирекциязы, башкылары өөредилге-кижизидилге ажилының шынарын улам экижидер сорулганы салган ажилдап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Куш-ажыл башкызы Сайлык Кызыл-ооловна Саая дойну көргүзүп турары; өөреникчилерниң кылган ажилдары.

Дарганнаарының херээн өөредир башкы Иван Белек-оолович Күжүгет 7-ги класстың өөреникчизи Амир Хертек-биле

лары ажилдап турар. Школачыларны дарганнаарына хандыкшыдар мастер-классты ажиткан. Тус черге мындыг мергежилге аныяктарны өөредире ажыктыг деп санааш, ону организаастаан. Ооң өөредилге программаны тыва улустуң дарганнаар ажил-чорудулгазына, уран чүүлүнге үндезилеп

чү нү - да а холувайн, ооң-биле янзы-бүрү хевирлерни турдарга, пластин-биле дөмей болган. Кылган чүүлдерин кадырарга-даа, отка өрттедирге-даа чарылбас, шуут тигленмес, кончуг быжыг. Дойдан кылган дериг-херекселдерни янзы-бүрү өңнерлиг будуктар, пөстөр-биле каастап алып. Өөреникчилерниң дойдан кылган ажилдарын тускай классында делгээн. Дойдан чараш, шынарлыг, ажыктыг ажилдарны күш-ажыл башкызы Сайлык Сааяның удуртулгазы-биле кылганын сонуга көрдүсү, эки-ле-дир.

Тээлинин Дамба Хүреш-оол аттыг музыка школазының танцы салбырын школада ажитканы

Бай-Кара Дамчаевич Хөвөңмейниң 90 харлаанынга

БУЯННЫГ БАШКЫМ

• Кара угаан-биле даап бижээн кударанчыг сактыышкыным •

(Уланчызы. Эгези №5 "Шында").

"Ак пароход" деп тоожузуңга Чингис Айтматовтуң Улуг-Хемниң азы Ава-Хемниң тывылганының дугайында шаандагы торулганы таарыштыр ажыглап бижээни, "Салам" деп шүлүүңге Бай-Кара Хөвөңмейниң Изиг-Хөлдүң изигизиг тыныжын найыралдың тыныш судалы кылдыр шүлүктээни дээр-ге езулуг найыралдың кажан кезээде дыңналып турар аялгазы-дыр.

1942-1943 чылдарда совет шүлүкчү Степан Щипачев Тывага келгеш, "Улуг-Хем" деп шүлүүн чогааткан. Ооң чүгүле ийи строфазын шала-була сактып олур мен.

В поднебесных

*скалах Одугена
Первой струйке капля дорога.
Та земля вовек благословенна,
Где такая родилась река...*

В горных грядках, скалах

*исполницких
Енисей раздвинул берега.
И его назвали по-тувински
Улуг-Хем – Великая река.*

Степан Щипачев, Бай-Кара Хөвөңмей болгаш Чингис Айтматов аңгы-аңгы черлерде чурттап чоруур чоннарның ханы харылзаазы Улуг-Хем ышкаш буруңгу болгаш күштүг кылдыр бижээни кайгамчык-тыр оо!

Кижини, Чер болгаш Октаргай.

Кара угаан-биле бодаарымга, хензиг хемчээлди шүлүккө кайгамчык улуг бодаалды сыырылдыр бижиптер шүлүкчү Бай-Кара Хөвөңмей болгу дег-дир. 1961 чылдың апрель 14-те Бай-Кара Хөвөңмей "Чүрээм сөгүлп келди" деп Кижини, Чер болгаш Октаргай аразында тоолчургу харылзааны бижип чогааткан. Ол шүлүктү бодамчалыг номчуурга, кижини база Черден Дээрдиве ужуп үнүп, Дээрден Чердиве сииледир бадып турганыг апаар. Ол ханы уткалыг кыска шүлүк бо-дур, база катап номчуп көрүңер.

*Октаргайже эң-не баштай
Орук-исти ажыткаштың,
Төрөөн чуртун алдаржыткан
Төлөптүлдер эрес оглун
Адыш часкап, уткужуп аар
Аас-кежик таварышты.*

*Каш чүс чылдар халашса-даа,
Гагарин деп адаарга-ла,
Октаргайже ужудуг деп
Ол-бо дылга билир апаар.
Юпитерге, Венерга
Юрий аттыг*

черлер тыптыр!

Бо хире күштүг болгаш келир үеже кижини чыыра тыртып турар шүлүк чогааткан Бай-Кара Дамчаевич Хөвөңмейниң ады-биле адаан албан черлери, бүдүрүлгө черлери болгаш школалар Кызыл хоорайда болгаш төрүттүңен чери Баян-Кол суурда бар ирги бе?

Шүлүкчүлөр салымы.

Кижиниң салымы дээрге үениң салымы-дыр. Үениң салымы дээрге кижиниң салымы-дыр. Бо чылын Тиилелгениң 60 чыл оюн Россияниң болгаш делегейниң депшиялиги арат чоннары байырлап эрттирер болгай. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде совет шүлүкчү Степан Петрович Щипачев бистиң Тывага чалалга езугаар кээп чораан. Ол орус шүлүкчү биле бистиң тыва шүлүкчүлөр карак көржүп танышканнар, хол тутчуп төрөлдешкеннер, ынчангаш тыва чогаалдың келир үезинге балал-бас исти арттырып кааннар.

Бай-Кара Хөвөңмей "Эргим өңүк" деп шүлүүңге мынчаар бижээн:

*Чигечи боо огу ышкаш өткүт
Чидиг өстүг шүлүк
чогаалыңдан
Үгер-боонуң болгаш
танкыларның
Үңүн диңмиредир
дыңнап тур мен.
Үр үе салымын
шиитпирлеп тур.*

Орус шүлүкчү Степан Щипачев "Тувинским друзьям" деп шүлүүн мындыг одурулгар-биле дооскан: *Если вздумаю*

*приехать снова,
Снежные Саяны вспомню я.
Только гор хребты
не останавливают,
Если за хребтами
есть друзья.*

Кижилерниң өңүктөжир оруун шүлүкчүлөр баш бурунгаар билип кааптар дээрзин "Үр үе салымын шиитпирлеп тур" база "Снежные Саяны вспомню я" деп одурулгар бадыткап турарлар, ынчангаш шүлүкчүлөрниң салымы кажан кезээде бир баг бооп турар.

Өөрүп четтирдим, буянныг Башкым! Бай-Кара Дамчаевич, Силерниң адыңар сактып келиримге, эрткен үем караам уунга шокараңадыр көстүп келди. Бистиң аалывыс Кажалыг Аксынга турган. Доңгак Мыдык-Сөгү оглу Хөвөң улаглап келген. Улуг улуска Лопсаң-Чинмит кешпиниң шокар-жүүн айтып келген. Үжүк көргөн кижилерниң кыдыындан бакылап тургаш, адымын бижиир үжүктөрүни танып алган мен. Улустуң харлаар черинге баргаш, "Тас" деп адымын тенектеннип шыяр турдум. Улуг улуска чемеледип-даа турзумза, хар кырынга үен-даян сөстөрүни шорбалап турган мен. Койгуннар, астар маңаваан ак хар чүве бижиир саазыным бооп чораан!

1943 чыл. Чадаана хоорай. Степан Петрович Щипачев бистиң школага моорлап келирге, рапорт берген мен. Ужуражылга болган. Хүндүлүг аалчы шүлүктөрүн орустап номчуурга, Сергей Пюрбю хелемчилеп берип турган. Сергей Пюрбю, Степан Щипачев, Монгуш Идам-Сюрюн, Куулар Дамбы-Сюрюн чаларап кээрге, сүрлүг-ле чүве чораан.

— Силерниң араңарда шүлүк бижиир кижини бар бе? — Хүндүлүг аалчының айтырынын Сергей Пюрбю ынчаар очулдуруп берген. Мен "Курут" деп шүлүүм номчудум. Сувакпит "Аржай-Бажы" деп шүлүүн номчуду. Сергей Пюрбю бистиң шүлүктөрүни орустап очулдуруп бээрге, Степан Петрович мени оң талазынга, эжим Олег Сувакпитти солагай талазынга кожалаштыр олуртуп алды.

— Юные поэты! — дээнин сактып алган мен. Ам бодап чоруурумга, шылгараңгай орус шүлүкчү, артында-ла поэт-фронтвик Степан Петрович Щипачев мени болгаш эжим Сувакпитти шүлүк чогаалдың копказынга алгап-йөрээп кааны ол ышкажыл.

Студент апарган мен. Ленинград университетиниң Чөөн чүк факультетиниң студентизи болганым — аксым кежи! Эртемеге хандыкшааш, номчулгага сундуккаш, чогаал бижииринче шымдылангаш, дөрт чыл доргузуңда аалымдыва чаңгыс-даа катап келбээни кижини мен. "Библия", "Коранны" очулдуруп-даа турдум. Шүлүктөрүни-даа бижип турдум. Романчы-даа бижип турдум. "Чүгүрүк Сараланы" Нева хемниң эрининге бижип дооскан мен. 1948 чылдың июль 5-те бижип эгелээш, 1952 чылдың март 20-де дооскан мен! Мээң башкыларым Владимир Михайлович Наделяев, Виктор Максимович Жирмунский, Сергей Ефимович Малов, Андрей Николаевич Кононов суглар "Тувинский романист" деп мени мактааннар, мени деткээңнер.

Чечен чогаалдың улуг оруунче алгап-йөрээңнер. Буянныг Башкым! Эргим хүндүлүг Бай-Кара Дамчаевич! Мээң бижээн чогаалдарымны орус номчукчулар сонуургап номчуур дээрзин бүдүү билгеш, мени кончуг деткээң силер! Орус номчукчуларның ораныңче мени алгап-йөрээп айткарган Силер, Буянныг Башкым!

Ынчан чогаалчылар кежигүңү

эвес турган мен. Москвадан бөлүк шүлүкчүлөр Тывага чедип келген. "Сөөлгү хонаш" деп шүлүглелимни кончуг сонуургаар болганнар. Орус дылче эреңгей очулгазын кылып берген мен. Ол шүлүглелди Москва чурттуг шүлүкчү Олег Дмитриев очулдурган. 1962 чылда үнген № 9 "Дружба народов", тывалап болза "Улустарның найыралы" деп журналга парлаан. "В большом пути" деп эге чүүлду Бай-Кара Дамчаевич Хөвөңмей бижээш, орус номчукчуларның мурнунга мени кончуг мактаан.

Буянныг Башкым!

Чечен сөстүң Чүгүрүк Саралазынга мени мундургаш, Улуг-Хемниң бажыңдан маңадып бадыргаш, Москва хемниң эрининге дээр үдеп каан Силер. Чечен чогаалдың улуг оруунга кирип каан Силер. Орус номчукчуларга мени чаларадып таныштырган Силер. Силерниң айтып берген улуг оруунга-биле чоруп чорааш, арат чонумга, Төрөөн Тывамга, Улуг Россиямга, Ада-чуртумга бараан болган чогаалдарны бижип чорааш, Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путинниң адын салган Чарлыын езугаар "Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыяазы дээш" деп медаль орденниң ийиги чергези-биле шаңнаттым.

Буянныг Башкым! Силерниң сүнезиниңер дириг, ынчангаш ол Чарлыктың менээ хамаарышкан орус сөзүн база катап номчуп көрейң:

"Указ Президента Российской Федерации В.В.Путина от 5 ноября 2004 года"

За многолетнюю плодотворную деятельность в области культуры и искусства **медалью ордена "За заслуги перед Отечеством II степени награжден Кенин-Лопсан Монгуш Борахович** — старший научный сотрудник отдела истории национального музея имени Алдан-Маадыр Республики Тыва"

"5 ноября 2004 года".

Буянныг Башкым Бай-Кара Хөвөңмей! 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак "Медаль орденни" хөрээмге чыпшыр чаларадыптарга, кырган чүрээм мөөп-дывылап турду. Хуралдаар залды долдур олурупкан алдарлыг кижилер, дүжүметтер, сайыттар, журналистер, чогаалчылар диңмиредир адыш часкап турдулар. Тыва чонумга, Улуг Россиямга болгаш Ада-чуртумга хире-шаам-биле ачылыг үвүле бүдүрген-дир мен деп чогаарланып турдум.

Буянныг Башкым Бай-Кара Хөвөңмей! Уран чогаалдың болгаш эртемниң узун оруундува аңчы арат огу мени алгап-йөрээп айткарган буяныңар дээш амыраан өөрүшкүмү "Шын" солунуң дамчыштыр илередип бараан болдум, чүге дээрге мен ол солунуң 1938 чылдың ноябрь 5-те үнген дугаарында Орланмай башкы-биле балык дээр бижээним "Ада-иелер-биле каттышкан хурал" деп чүүлүм үнген!

Буянныг Башкым Бай-Кара Хөвөңмей! Силерниң сүнезиниңер дириг, ынчангаш 1962 чылдың октябрь 8-те бижип доосканым "Сөөлгү хонаш" деп шүлүглелимниң төңчү строфазын бодумнун чогаатканым-биле эргим номчукчуларга бараалгап көрейң:

*Хайыралыг кыштуг чуртум
Хамаатызы болганымда,
Кара булут соңгам караан
Кажанда-даа дуглай албас!*

Буянныг Башкым! Силерни даады сактып чоруур өөреникчиңер

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
(2005 чылдың январь 02. Кызыл. Музей. Казанак).

РСФСР-ниң школаларының

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ

Ол Чадаана биле Чаа-Хөл аразында Адар-Төш деп черге арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүңен. Ооң бодунуң чугаазы-биле алырга, 1926 чылда 16 харлыг оол тургаш, Чадаана хоорайга бир машинага таваржы бергеш, аңаа олурупкаш, Кызылга чедип келген. Аңаа бир сайыт кижиниң поварының дузалакчызы болбушаан, ном сургуулунга өөренип кирип алган. Оон бир чыл болганда, Совет Эвилелинче өөренип чорупкан. Ооң кады өөренип чораан өөрү база сөөлүңде Тываның улус өөредилгезиниң, культуразының хөгжүдезинге боттарының улуг үлүг-хуузуң кириген Оюн Араптанович Толгар-оол, Оюн Сириновна Апый, Монгуш Маңнай-оолович Обус, Алексей Хүрөң-оолович Алдын-Херел олар турган.

Ленинградка болгаш Москвага баштай рабфакка, оон КУТВ-ка (Чөөн чүктүң улустарының коммунистиг университетинге) каш чыл өөрөңгөш, 1933 чылда Тывага чанып келген.

1933 чылдың июль 1-ден 1943 чылдың октябрь 1-ге чедир М.Д. Биче-оол Кызылдың каттышкан школазынга колдуунда нам болгаш башкы салбырларынга башкылап, директорлап ажылдаан. "Математикага сундулуг, ону башкылаар күзелдиг чораан кижини, ынчалза-даа Тывага келиримге, мени холунуң үжүү чараш дээш тыва дыл башкыладып каан" — деп, Монгуш Допчунович бодунуң бүгү назынында мергежили апарган тускай эртемниң дугайында ынчаар сактып чугаалап турган. Ооң уруу, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң социология секторунуң эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидаты Светлана Монгушевна Биче-оол база бодунуң холунуң үжүүн ачазындан дөзөп алган хире.

1943 чылдың октябрыдан 1944 чылдың октябрыга чедир М.Д. Биче-оол Тыва Арат Республиканың Чырыдышкын яамызының, 1944 чылдың ноябрыдан 1945 чылдың

октябрыга чедир Тыва автономнуг областың улус өөредилге килдининиң инспектору болуп ажылдап келген.

1945 чылдың октябрыда М.Д. Биче-оол ВКП(б) Тыва обкомунуң чанында совет-партия школазының башкызынга томуйлаткаш, аңаа 1958 чылга чедир башкылаан.

Ооң соонда 1958 чылдан 1987 чылдың май айга чедир 30 чыл иштинде Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң дыл болгаш бижик секторунуң эртем ажылдакчызы бооп келген.

Улус өөредилгезиниң шугумнага башкы, директор, инспектор болуп ажылдап чораан үезинде М.Д. Биче-оол өөредилге номнары белеткээринге, тыва орфография (шын бижилге), пунктуация, чугаа культуразының айтырыглары шийтпирлежиринге, шинчилээринге киржир талазы-биле үре-түннелдиг ажылды 40 чылдарның эгезинден бээр үзүктел чок кылып келген.

1942 чылда М.Д. Биче-оолдун С.С.Лопсан-Биле кады (А.М. Белек-Баир, А.Ч.Кызыл-оол оларның киржилгези-биле) белеткээни "Тыва дылдың грамматиказы, I, кирилде болгаш фонетика" деп улуг эвес хемчээлдиг ному парла-тылган. Ол ажыл сөөлүңде Москвага үнген тыва дылдың баштайгы грамматиказының эгезин салган.

Ооң соонда 1944 чылда орус школаларга болгаш тыва дыл өөренир бөлгүмнерге хереглээр кылдыр үндүргөн "Тыва домак" деп өөредилге ному чогаадырынга база киришкен.

1944 чылдың октябрыда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга киргениниң соонда тыва дыл болгаш национал бижиктиң талазы-биле сураглыг эртемден А.А. Пальмбахтың база Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институ-дунуң директору Л.Б. Чадамбаның удуртулгазы-биле тыва школаларның 1-7 класстарына херег-

Төрөөн чери —

БОРА-ШАЙ

Бора-Шай Өвүрнүн Солчур девискээринде чыдар. Соңгу талазы Чөөн-Хемчик-биле, барыын талазы Саглы-биле кожа чыдар, а мурнуу чүгү Ишти-Хана дагларында Моол-биле кызыгаарлашкан. Бетинден бар чыдарыңга Сап дээр арт бар, оон харай бээр-ге-ле, Бора-Шайның тайга-сыннары, хемнери көстүп кээр. Кайгамчык чараш оран. Бора-Шай хемнин Моолче кирген кызыгаарында чогаалчы Монгуш Доржунуң төрүттүңен черин Таргыжык дээр. Ында сизген шөлү, одар-белчиңер, кат-чимисти канчаар боор, тывалар, моолдар кожа чайлаарлар. Бора-Шайда Артыштыг-Хем, Моолдуг-Хем, Шиви-Кудуруу, Кара-Дыт деп малчыңнар чайлаар хемнер бар. Бора-Шайның кол хеминге-даа, хемчигештеринге-даа балык-байлаң шуут чок турган арыг-кылаң суглар дыр. Ам ында балык дээрге кара шаар. Мурнуу чүгүндө Хана-Даанда тарбаганнар эңдерик. Бора-Шайның Дулаа-Бажыңга көк-сула тарыырга, кайгамчык үнер.

Бедик даг бажыңдан Бора-Шайның иштин көөрге, хөлчөк чараш болгаш хой, мал-маган чадып каан ааржы-ла. Бора-Шайның Аңгырактыг аржааны хаядан үнүп чыдар, аңаа шаанда хоочун мал-чыннар М.Оолакай, Кенден Тю-

люш, Тас-оол Монгуш, Чүлдүм-оол Шаап, Мандарып Кара-Монгуш, Бадыраа Монгуш, Баян Ондар чурттап чорааннар. Ам оларның салгалдары Хүлер-оол Монгуш, Валера Шууруку, А.Опан-оол, Каң-оол Арбын-оол, Самдар дээр ышкаш аныктар чуртун ээлеп, мал-маган-биле халбактанчып чоруурлар. Мээң бижээним "Бора-Шайым" деп шүлүүңге Борис Чамбыт аялга бижээм:

*Агттыг кижини азып болур
Артыштыг-Хем*

*чайлаамайны,
Агызынга малы семис
Артыг-сынның*

*Бора-Шайым.
Успа-Хөлдү харап чыдар
Улуг-Хана дагларымны,
Уям болган, ырым болган
Угбазыңган Бора-Шайым.*

САГЛЫ

*Саглы ышкаш хову кайдал,
Сагыш ышкаш чүве кайдал?*

— деп Саглы чону ынчал ырлажыр боорга, Саглыга бир дугаар баргаш, самолет хонар ол чарыкта ховузуң ынчаар чугаалажып турар улус-тур деп бодаан мен. Бир катап Мөңгүн-Тайга баар-дыр дээш Саглы таварып чорупкаш, Саглыны өрү хаккаш, сарыг ховуну өрү чоктапкан бис, халап болган төн-мес, ынаар-ла Тоолайлыг тайгазынче шөйлүп чоруй барган, колдуу-ла Мөңгүн-Тайганың Чолдак-

алдарлыг башкызы Монгуш Допчунович Биче-оолдун 95 харлаанынга

ХООЧУНУ БОЛГАШ ШИНЧИЛЕКЧИ

лээр өөредилге номнары тургузар болгаш орус дылдан тыва дылче очулдулар тускай бөлүк тургустунган. Бөлүк каш чыл дургузунда Москва хоорайга ажилдавышаан белеткээр номнарын база аңаа парлал үндүрүп турган. Ооң составына эртем, парлалга ажилдакчылары М.Д. Биче-оол болгаш өске-даа башкылар, сураглыг чогаалчылар С.А. Сарыг-оол, О.К. Саган-оол, С.К. Самба-Людун дээш, өскелер-даа кирип турган.

1949 чылда Москвага М.Д. Биче-оол биле хоочун башкы, эртемден Ф.Г. Исхаков оларның бижээни "Тыва дылдың грамматиказы, I кезээ, фонетика болгаш морфология" деп 5-6 класстарның өөредилге ному парлаттынган. Ол ном 1959 чылга чедир 4 катап үнген. 1950 чылда база-ла Москвага М.Д. Биче-оол, А.А. Пальмбах, Л.Б. Чадамба оларның белеткээни "Тыва дылдың грамматиказы, II кезээ, синтаксис" деп 6-7 класстарның өөредилге ному парлалгандан үнген. Ол ном 50 чылдарның төнчүзүнге чедир 4 катап үнген.

Адаанывыс ийи ном тыва школаның төөгүзүнде 5-7 класстарның эң баштайгы тыва дылдың өөредилге номнары болган болгаш оларның арыннарынга тыва дылдың школа грамматиказының кол терминнери эң баштай парлаттынган.

1950 чылда Москвага С.А. Сарыг-оолдун улуг улус өөренир "Үжүглели" парлаттынган. Ол номун үжүглел болгаш грамматика кезээн чогаадырынга М.Д. Биче-оол биле Л.Б. Чадамба киришкен. 1952 чылда Кызылга М.Д. Биче-оолдун Л.В. Гребнев, С.А. Сарыг-оол олар-биле кады белеткээни бижикти бичи билерлерни өөредиринге хереглээр "Тыва дылдың өөредилге ному, грамматика биле номчулга" деп ном парлаттынган.

Үстүнде санаанывыс фактылардан алгаш көөрге, 40 чылдарның төнчүзү — 50 чылдарның эгеzi М.Д. Биче-оолга онза үр-түннелдиг ажил-чорудулганың

үези болган.

Чылдар эртип, үе-шагның негелдези өскерлип, тыва школаның үстүкү класстарының программазы чаарттынып турганы-биле чергелештир Монгуш Допчунович мурнунда үнген номнарынга даян-гаш, чаа-чаа өөредилге номнары чогаадып кылырынга киржир ужурга таваржып, аныяанда-ла эгелээни ажылын бүгү назынында могаг-шылаг чок үргүлчүлөп келген.

1964 чылда М.Д. Биче-оол А.Ч.Кунааның киржилгези-биле "Тыва дылдың өөредилге ному, II кезээ, синтаксис" деп 6-8 класстарга хереглээр номну белеткеп үндүрген. Ол ном 1973 чылга чедир 4 катап үнген.

1965 чылда М.Д. Биче-оол биле Д.А.Монгуштун "Тыва дылдың өөредилге ному, I кезээ, фонетика болгаш морфология" деп 5-6 класстарга хереглээр ном парлаттынган. Ол ном 1971 чылга чедир 3 катап үнген.

1971 чылда М.Д. Биче-оол "Тыва дыл" деп 4 класстың өөредилге номун парлап үндүрген. Ол ном 1985 чылга чедир 5 катап үнген. 1987 чылда Монгуш Допчунович чок апарган, а 1990 чылда ооң 4 класка хереглээр турган ному 5 классты апарган болгаш номун чаа, ийги автору К.А. Бичелдей болу берген. Ооң бээр 5 класстың "Тыва дыл" ному М.Д. Биче-оол биле К.А. Бичелдейни кылдыр 2002 чылга чедир үш катап үнген.

1974 чылда М.Д. Биче-оол биле Д.А.Монгуш "Тыва дыл" деп 6-7 класстарга хереглээр өөредилге номун парлап үндүрген. Ол ном 1989 чылга чедир 5 катап үнген. Сөөлзүредир ону А.К. Ойдан-оолдун 8 класка хереглээр ному биле каткаш, 8-9 класстың "Тыва дыл" ному кылдыр 2 катап — 1995, 2001 чылдарда үндүрген. Номнун

чер. Саглы — чараш-ла оран.

УЛААТАЙ

Улаатай — Өвүр талазында узун хемнерин бирээзи, Успа-Хөлче киир аккан. Ол бажын кадыр-кашпал даглардан эгелээн. Ооң уну долу малчыннар аалдары, ында кандыг аң-мең, куштарны чок дээр. Улаатайның радоннуг аржаанын Тывада билбес кижиле ховар-ла боор. Шаанда 1950 чылдар үезинде Улаатай бажынга кода-хоорай, улуг экспедиция турган. Оон бир-ле билдинмес бүдүмелди, эртин даштарны казып, соңгаар сөөртүп турган.

Улаатай бажы кадыр-кашпал хая-даштарлыг даглардан бүткен, ында кат, тоорук, эм ояттар, оргаадайдан бээр барын тодараткан. Улаатайда Хайыракан даа дээр улуг хүрөң даг бар, самолет безин оон чавыс ужал. Ынаар үнген улустуң чугаазындан алгаш көөрге, ооң бажында чер иштинде улуг паштың 4 кулаа көстүп чыдар дээр, ооң девискээри аал коданы дег улуг дижир. Ол дагны шаанда бурунгу тывалар Бай-Хүрөң дижир турган. Ол дагда морзуктар, манылар, дилги, кодан, торлаа дээш, кандыг-даа дириг амытаннар бар. Улаатайның суу шапкын тайга суу болгаш хөлчөк арыг. Улаатайны арай кудулдуур Аксы-Туруг аржааны хаядан агып бадып чыдар, хая чугундан бүткен аржаан. Башты каксыптарга, кидис

амгы авторлары М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол апарган.

80 чылдарның ийги чартында РСФСР-ниң Чырыдышкын ямызының айтышкыны-биле Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга Кызылдың башкы училищезинге хереглээр өөредилге номнары белеткээр Ч.М. Доржу эргелекчилээн тускай сектор ажиттынган. М.Д. Биче-оол ол секторга ажилдавышаан, педучилищениң "Тыва дыл" деп өөредилге номун чогаадырынга киришкен. Ном 1993 чылда чырыкче үнген. Монгуш Допчуновичтен аңгыда, ооң авторлары — Ш.Ч. Сат, И.Ч. Эргил-оол, Е.Б. Салзынмаа, К.А. Бичелдей, К.Х. Оргу, Б.К. Ондар, А.М. Монгуш, Д.Х. Ооржак, Ч.М. Доржу. Бо болза М.Д. Биче-оолдун эң сөөлгү болгаш эртем-шинчилел ажылының планында көрдүнген, ынчангаш ажил шагында кылып турган кара чаңгыс ному болган. Ооң мурнундагы өөредилге номнарын ол пландан дашкаар, чайлыг шактарында, улуг-хүннерде азы шөлээ үезинде бажыңыңга олур бижип турган.

Монгуш Допчунович чок апаргандан бээр бо чылдың майда 18 чыл болур-даа болза, ооң эш-өөрү-биле кады белеткээни, арттырып кааны 5 класстың, 8-9 класстарның болгаш башкы училищезиниң тыва дыл номнары бөгүнге чедир ажылаттынып турар.

1958 чылдан амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга М.Д. Биче-оол эң-не үр-түннелдиг, кызымак ажилдаар, идепкейлиг эртем ажилдакчыларының бирээзи болуп келген. Херек кырында ооң институт-биле харылзаазы 40 чылдарның ийги чартында эгелээн. Ол 1955 болгаш 1968 чылдарда Москвага үнген "Тыва-орус словарьлар", 1980 чылда Москвага парлаттынган "Орус-тыва словарь", Кызылга үнген "Көдээ ажил-агыл терминнериниң орус-тыва словарь" (1959 чыл), "География терминнериниң орус-тыва словарь" (1959 чыл), "Нитилел-политиктиг терминнериниң орус-тыва словарь" (1979 чыл) деп номнарының авторларының бирээзи.

1963 чылда М.Д. Биче-оолдун "Тыва пунктуация" деп ажылы чырыкче үнген. Ол "Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери" деп чыындыже бүрүнү-биле киргеш, 1986, 2001 чылдарда ийи катап үнген.

М.Д. Биче-оолдун С.Н. Чамааева-биле кады белеткээни "Тыва дылдың орфографиясы" деп номун парлап үндүрген. Ынчан ол тыва чугаа культуразының айтырыгларын ханы сайгарган кара чаңгыс ажил турган.

Тыва дыл секторунун ажилдакчылары-биле кады янзы-бүрү номнардан чижектер ушта биживишаан, тыва дылдың тайылбырлыг словарьн кылырда ажыглаар картотека тургузарынга М.Д. Биче-оол элээн үр үеде идепкейлиг киришкен. Ооң арттырып каан ма-

териалдары "Тыва дылдың тайылбырлыг словарьның" 2003 чылда Новосибирскиге үнген I томун белеткээринге чугула үндезин болган болгаш моон соңгаар-даа өске артан томнары белеткээринге ажыглаттынары чигзиниг чок.

Монгуш Допчунович бодунун КУТВ-ка башкызы турган, улуг эртемден Александр Адольфович Пальмбахта аажок хүндүлээр болгаш ону тыва дылды ылап ханы билер кижиле кылдыр санап чораан. 1963 чылда А.А. Пальмбаха чок апаарының мурнуу чарында М.Д. Биче-оолдун "Тыва пунктуация" деп номун редакторлап дооскан.

Улус өөредилгезин Тывага сайзырадырынга, өөредилге номнары бижиринге, тыва дыл талазы-биле эртем ажылы кылырынга ачы-хавыязы дээш М.Д. Биче-оол "РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы" деп хүндүлүг атты алган, "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шылгаргай күш-ажылы дээш" деп медалы-биле, РСФСР-ниң Чырыдышкын ямызының дээди шаңналы болур К.Д. Ушинскийниң медалы-биле, ол ышкаш Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң болгаш Биче Хуралының, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун, СЭКП Тыва обкомунун хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. Ол СЭКП ТК-ның "Партияга 50 чыл" деп хүндүлел демдээниң эдилекчизи чораан.

Монгуш Допчунович аажок топтуг-томааның, өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, эш-өөрүңге кезээде эптиг-ээлдек, хей-нитиниң ажылынга идепкейлиг, кедегер сагыш човаачал, бичи-даа көөргөттүнер, мактаныр деп чүве билбес, аныяк сеткилдиг, оюнзак — хөлшөдыраага болгаш стол теннингизинге коңчуг ынак, шыырак ойнаар кижиле кылдыр ооң-биле таныш чораан кижилерниң сагыш-сеткилинге артып калган.

Доруг-оол МОНГУШ,
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун улуг эртем ажилдакчызы.

ЫДЫКТЫГ

Артка бичи-ле четпээн кайгамчык хову болган. Ында сарлыктар, хой мал-маган, чылгы, аалдар дээш, чүнү чок дээр. Дедир кел чыда, дүне машиналыг аза берген бис, халдып-халдып кээринге, хову-ла, хову. Ынчал турувуста даң адып келген болган.

Саглының чанында Моол кызыгаарында, Саглының бажында Тоолайлыг тарбаганнар, те, чумма кара эндерик чер болган. Моон бар чыдарга, Хорумнуг-Ой, Кыды-Халыын, Орта-Халыын деп одар-белчирлиг хемнер бар. Калчан дээр улуг арттыг, кыш, чай чок хадып чыдар. Саглы Моол, Мөңгүн-Тайга, Солчур, Барыын-Хемчик биле кызыгаарлашкан. Чону колдуу Ооржактар, Сааялар, Кууларлар. Саглыда эмнелер, уруглар садтары, ортумак школа, албан черлери, мал ажил-агыл чери бар. Саглыдан алдарлыг кижилер үнгүлээн. Бузур-оолдун оолдары Доржу, Адыа, Орлан — эртемденер. Тастын оолдары Карим, Валера Кууларлар улуг албан-ажылда. Саглы чонунун бир ырлажыр ырызы:

Саглы хадып чыдыр-ла боор,
Сарыым сактып олур-ла боор.
Сарлык ээди дүлүп алган
Сарыын манап олур-ла боор
дээр баар. Саглы дээрге кыдыг-кызыкаарда база бир төөгүлүг

дег тутчу бээр, ижерге ижин-баарга эки. Шаанда улустуң:

Улаатайның суу терең,
Адым багай канчап кежейн,
Узун-Кызыл уруу чараш,
Арным хирлиг канчап кирейн.
Узун баткан Улаатайны
Ушкарар бе, цүгерер бе.
Узун-Кызыл уруу болза,
Ушкаргай-даа, цүгергей-даа —
дижип ырлажырында ужу-ла бар.
Ырак-узак черлерге чурттап чорааш, өскөн-төрээн чериниң хемнерин, дагларын, хөлдерин күзүн, чазын сактып кээрге, ол черлерниң куу дөжээ, куу терезини, агым суу, артыш-шаанаа каракка көстүп кээр-дир. Өвүр талазында Солчур, Бора-Шай, Саглы, Улаатайның бойдузу-даа, туруш-байдалы-даа коңчуг-ла чараш, байлак ораннар.

Ынчангаш ында амыланып чурттап чоруур аныяктарга чагысүмем: бурунгу ада-өгбелеринерден дамчып келген чараш аргарылыг, хемнерлиг, оят-сигенниг, аң-меңниг, балык-байлаңныг чуртунарны өрттерден, суг-чардан, бойдустан янзы-бүрү халавындан карактап-камгалап, эки эдилеп чоруурунарны күзээр-дир мен. Тыва чонум бай-шыдалдыг, тодугдогаа, хай-халаптан чайлап чурттап чорзун! Чараш чер-чуртувус хөлбөңейнип турар көктүг-шыктыг, байлак чытсын!

Мадон МОНГУШ.

Кызыл кожуун.

Чагаалар аразындан

ЧҮГЕ ЭСКЕРБЕЙН ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде хоорайывыс Шагаан-Арыгны хир-чам тудуп чиир деп барганын чурттакчылар хомудуп чугаалажыр апардывыс. Кудумчуларының ол-бо ушта-рында бок мөөңнелдир чыгдынып туруп берген. Чурттакчы чон чуунду, богун кайы хамаанчок кудумчуларже төгер апарган. Бок төгер контейнерлер долгулай бергилээн, шагжая берген тургулаардыр. Бокту хоорайдан үндүрүп төгер дээрге, машина, тракторларга кывар-чаар материалдар бербестээн деп турар. Бок аштаарда, оода чоннун коммуналь ачы-дузазы дээш төлөп турары акша-хөреңгизин чоп ажыглап болбас чүве ирги?

ДУҢМАЛАРЫМГА БАЙЫР

"Шын" солунунун доктаамал номчукчузу мен. Ынчангаш хоочун солуну дамчыштыр студент дуңмаларымга байыр чедирип ор мен.

Бис дөрт алышкы чораан бис (2 оол, 2 кыс). Менден улуг ийи акыларым чок болган. Улуг акымның ийи уруу Томск хоорайда, оглу Москвада өөренип турарлар. Оларны Кежикмаа, Сырга, Эртин дээр. Оон бичи акымның уруу Арина — Кызылда студент. Акыларым чок-даа апарган болза, чааваларым Наталья Шугуевна, Светлана Дамчат-ооловна үениң бергезинге чалынмай уругларын өөредип чоруур.

Харын-даа харлыг кыш болгаш, хөөн каранчыг хамык бокту шуглап алган чыдар. Час келирге, Шагаан-Арыгның кудумчуларына кылаштарны берге-ле боор.

Шагаан-Арыгга бо байдалды кожуун, хоорай чагыргалары чүге эскербейн турарыл? Хоорайывыста кожуунун курсанэпиджайгаарал төвүнүн улуг эмчизи кудумчуларын, бажыңнарының чоогун бокталдырган улус торгаан деп чүве шуут дыңналбас-тыр.

Час келди-ле, даргалар, Шагаан-Арыгны аштап-арыглаар үе келбээн бе?

Дыртык-оол МОНГУШ.
Шагаан-Арыг.

Үнүп келген Чаа чылда дуңмаларымга, чааваларымга байыр чедирип ор мен. Ажы-төлү дээш сагыш човаашкыны дээш чааваларымга өөрүп, оларга чоргаарлаанып чор мен.

Бодумнун оглум Эрес — Кызылда студент. Оглумга база бүгүле чүүлдерге экини күзедим. Хеймер дунмаам Алевтинаның январьда төрүттүнген хүнү. Аңаа база байыр! Ол ышкаш өстүрүп каан ававыс Кызыл Оялаевнага (караа көрбес) база сеткиливис ханызындан изиг байыр! Узун назыныг болуп, бистин чанывыска үргүлчү чоруурун күзедим.

Анюта К.

Хөр-Тайга.

ШЫН ТОДАРАДЫР АРГАЛЫГ

ТР-нің Күрсанэпидхайгаарал төвүндө вирусология лабораториясы ажылдап турар. Ооң эргелекчизи — биолог эртемниг аныяк специалист В.А. Серен-оол. Ол Иркутскиниң күрүне университетиниң биология салбырын 1998 чылда дооскан.

Аныяк специалист бир дуагарында ТР-нің Кадык камгалал яамызының лабораториязынга ажылдап, эки специалист деп мактадып эгелээн. Оон 2003 чылда бо ТР-нің Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң вирусология лабораториязының эргелекчизи кылдыр томуйлаткан. Бо лаборатория кандыг-даа анализ кылып болур онзагай шынарлыг, амгы үеге дүүшкен аппаратталыг.

Ынчангаш ук лаборатория ийи салбырдан тургустунган. Ооң бирээзинде гепатит (өт аарыының өөскүдүкчүлерин чүгле аарыг кижилерниң ханындан эвес, ижер сугдан база шин-

Эргелекчи В.А.Серен-оол.

чилеп илередир аргалыг), өкпе,

краснуха, улаанут, саргы энцефалиди, грипп, парагрипп, аденовирус дээн чижектег агаар дамчып халдаар аарыгларның өөскүдүкчүлерин тып илередип турарлар. Өске салбырда аарыг улуштуг боттарындан өт, өкпе, шээр болгаш херээннерниң янзы-бүрү аарыгларының, бичи уругларның ижин аарыгларының өөскүдүкчүлерин илередип, оон ыңай кылымал ченерниң генетиктиг өскерлишкенин шинчилеп турарлар.

Бо лабораторияның онзагай чүүлү — аарыглары ылап шын тодарадыптар эки шынарлыгы. Ынчангаш аарыгы тодарадыптар турар берге кижилер маңа кээп, шын диагношту тургустуруп ап турар. Тыныш аарыгларының чаа хевиринге (атипичная пневмония) анализтер чорударынга чаңгыс-ла шинчилелдер

Күрсанэпидхайгаарал төвүндө

Аныяк лаборант Ч.В.Кенден.

чорудар лаборатория бо. Оон ыңай үстүндө кол ажылдарында немей бо лаборатория туберкулез (чүгле өкпе эвес), чүс болгаш мага-боттуң өске-даа кол органдарына тыптыр аарыгларга, хеликобактериоз, оюлганнар аарыгларына шинчилелдер чорудар холуксааларны садып алган.

Бо нарын, харысалгалыг ажылдыг лабораторияда колдуунда аныяк специалистер ажылдап турар. Эргелекчизи

боду, дээди категорияның фельдшер-лаборантызы Нина Николаевна Золотухина, аныяк фельдшер-лаборант Чечек Владимировна Кенден, санитарлар Г.К.Лаажап, С.С. Ооржак олар бир демниг кызымак ажылдап,

Дээди категорияның лаборантызы Н.Н.Золотухина.

чонунга бараан болуп, найыралдыг коллективти тургузуп турарлар.

Борис ОНДАР.

САГЫНГЫР-ТЫВЫНГЫР-ЛА ЧОРААН

Тыва Арат Республика үезинде чон бир-ле чүвени боттарының сагынгыр-тывынгыр, чогаадыкчы чоруу-биле херек кырында амыдырал-биле холбал, бодал тургаш, тыва дыл кырынга адап албыры дыка солун турган. Бодум хуумда улуг назылыг өгбелерниң, төөгүчүлерниң чугаазын дыңнаксаар, ону сонургаар кижжи боор мен. Олар амыдырал-чуртталгазында көргөн, билген чүүлдерин чугаалаар кайгамчык-ла улус. Дыңнаан чүүлдеримден дараазында таварылгаларны номчукчуларга таныштырайн.

“Хүрең бажың”, “Бидилээш бажың” чүгле Хем-Белдиригге (амгы Кызылга) турган-дыр, а “Хос-Доруг” садыглары чамдык кожуннар төптеринге тургулаан. Ындыг садыг Чадаана хоорайга база турган.

“Хүрең бажың” деп чүну ынчаар адап турганарыл? Ынчангы ТАР-ның нам, чазааның албан хаап ажилдар бажыңын ынчаар адап турган чүве ышкажыл. Дыт-биле бажың-балгат тудуп каарга, даштындан көөргө, артында-ла өңү хүрең-кызыл, оңмас, чаражын канчаар ону! Ынчангаш Чазак бажыңын тывалар боттарының бодал алганы-биле “Хүрең бажың” деп чогаадып адай шаап алганы ол чүве-дир. Ол “Хүрең бажың” ТАР-ның бурунгаар хөгжүлдээ, тыва чонун хосталгазы, эл-найырал дээш үр үеде бараан бооп келген. Аңаа тыва чонун бурунгаар көрүштүг, эртембилиглиг, кандыг оолдар, кыстары ажил-албан кылып, ажилдаваан дээр! Аңаа кандыг аалчыларны олар уткууп, хүлээп албаан дээр!

Ам “Бидилээш бажың” дугайында каш одуруглардан сонур-

гадып көрейн. Бо база-ла кайгамчык солун дивес силер бе. “Бидилээш бажың” деп чүзү дээр силер? Ол шагда амгы үе дег электри деп чүве бар эвес, бичи моторлар ажылдадып алгаш, амыдырал турган. Кызыл хоорайга бир бажың иштинге мотор кирип салгаш, ооң чырыын ажыглап турган чүве ышкажыл. Мотор дагжап ажилдаарга, ол бажыңны “Бидилээш бажың” деп адай берген-дир. Ол бажыңга турган электри станциясы хоорай иштинге ачы-дузазын та чежеге чедир чедирип келди ыйнаан.

“Хос-Доруг” садыының төгүзү үстүндө чүүлдерден-даа солун. Орустап “Госторг” дээн чүвени чон шуут-ла боттарыны-биле “Хос-Доруг” деп адап турган чүведир. Шаанда ашактарны дыңнаарга-ла: “Бо эгээни, балдыны, пашты, бо хирээни... “Хос-Доруг” садыындан садып алган мен” дээр боор ийин, артында-ла: “Ак орус бараанының шынары денди эки” дийип чугаалажып орап боор чүве. Шынап-ла, ол шагның кандыг-даа бараанының шынары дендиле эки боор чүве ийин. Күрүне садыындан шаанда эт-эдилелдерни, идик-хепти садып алганда, дыка үр эдилээр турган. Шаандагы “Хос-Доруг” (Госторг) күрүне садыынга кээп турган шынары эки барааннарга амгы шагның чамдык барааннарның деннээрге, шынары дыка багай деп чүвени чон эскерип, билип турар.

“Хүрең бажың”, “Бидилээш бажың” база “Хос-Доруг” садыының дугайында улуг назылыглардан дыңнаанымыны кысказы-биле чырыдарга мындыг-ла-дыр бо.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республикага 82 кем-херек үүлгедишкени бүрүктинген, оларның 44-үн изии-биле истеп тодараткан. Аар херектерден 2 өлүрүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедирген 5 таварылга, 4 күштээшкүн, 5 дээрбечи чорук, 13 үлтээшкүн, 28 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 8 таварылга, ок-боону хоойлуга удур шыгжаан 4 таварылга болган. Моон мурнунда үүлгеттинген херектерден 7-ни истеп дооскан. Спирт холумактыг бүдүмелди 674, 85 литрни хавырган.

ЧЕДИ-ХӨЛ. Хову-Аксы суурнун херээн чурттакчызының январь 23-түн дүнезинде дыңнатканы-биле алырга, ооң бажыңыга арагалаашкын үезинде Сайлап суурнун 34 харлыг, кайда-даа ажилдавайн турар, моон мурнунда шииттирип чоран чурттакчызы Элегес суурнун чурттакчызы 1968 чылда төрүттүнген хамаатының бажыңче балды-биле соккаш, ол-ла балдызы-биле ооң бажын одура соккаш, ону хаптааш, палисадник иштинче октапкаш, аъттанып алгаш, дезипкен болуп турар. Ук херекке каразыттырып турар хамаатыны туткан. Ол 1992 чылда РФ-тиң КХ-ниң 105-ки чүүлүнүн 1-ги кезээнге шииттиргеш, 2003 чылда хосталган, РФ-тиң КХ-ниң 112-ги чүүлүнге

шииттиргеш, 2004 чылда хосталган хамааты болган. Херекти кожуннун прокуратуразы истеп эгелээн.

КАА-ХЕМ. Январь 19-түн хүнүндө кожуннун төп эмнелгезиниң дежурный эмчизиниң дыңнатканы-биле алырга, дүштекиниң 11 шак үезинде херек клетказының солагай талазынче чидиг бистиг чүүл-биле балыглаткан, 1979 чылда төрүттүнген хамааты келген. Балыгны чедирген кижжи ооң 1980 чылда төрүттүнген кадайы болган.

КЫЗЫЛ КОЖУУН. Январь 18-тиң дүнезинде Сукпак суурнун Саян кудумчунда бажыңга Сукпакта чурттап турар, 1981 чылда төрүттүнген хамааты ол-ла суурда чурттап турар, 1992 чылда төрүттүнген школачы уругну күштээп. Каразыттырып турар кижини түр када тудар изоляторже кириген.

УЛУГ-ХЕМ. Хайыракан суурнун чурттакчызы херээн хамаатыны январь 17-ниң эртенгиин 6 шакта билдинмес кижилер балды болгаш бижек-биле коргудуп тургаш, ооң 700 рубль түңгү акшазын ажыы-биле былаап апарган. Херекке каразыттырып турар кижилерниң ийизи туттурган. Оларның бирээзи ол-ла суурда чурттап турар 9-ку класстың өөреникчизи болган. Ону хол үжүү-биле ада-иезинге дамчыткан. Өскезин — Хайыракан суур чурттуг, 1984 чылда төрүттүнген, кайда-даа ажилдавайн турар хамаатыны тудуп хоругдаан.

Арткан 3 каразыттырып турар кижилерни истеп-тывар ажилдар чоруп турар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ. Январь 18-тиң хүнүндө Ленин кудумчунга 1933 чылда төрүттүнген пенсионер херээн кижиниң хол-хаптарын болгаш алдын сыргаларын билдинмес херээн кижилер оорлап апарган. Каразыттырып турар хамаатыларны туткан. Оларның бирээзин түр када тудар изоляторже кириген.

Январь 15-тен 17 аразында республиканың төп эмнелгезиниң онкология салбырының бухгалтериязынче билдинмес кижилер дүлгүрлерни таарыштырып тургаш, “Канон” деп хоолгалаар аппаратты оорлап апарган. Салаа истерин тыпкаш, шагдаа нарядтарынга дыңнаткан.

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН. РФ-тиң КХ-ниң 162-ги чүүлүнүн 2-ги кезээнге хамаарышкан истелге ажилдарын чорудуп турар үеде 1968 чылда төрүттүнген, Шагаан-Арыг суурда чурттап турар, ажил чок хамаатының гаражындан 2 шоодай мак сывын тыпкан. Сыптарны экспертизаже чоруткан.

БАРЫН-ХЕМЧИК КОЖУУН. Январь 17-ниң хүнүндө “Ак” эрттирилге пунктузунга МА3-5335 (чолаачызы — Хакас Республиканың чурттакчызы) машинаны хынап көргөш, 553 литр спирт холумактыг бүдүмелди тыпкан.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачаыс, оглуус, акыыс, күдээс, честевис, ТР-нің УХ-нің Хоойлужудулга палатазының депутаты, бюджет, саң-хөө, үндүрүг, банк ажил-чорудулгазының талазы-биле комитеттин даргазы чоран **Василий Хүреш-оолович ИРГИТИ** сөөлгү орукче үдежип, берге үеде бистиң-биле кады турган эш-өөрүвүске, моральдыг база материалдыг дузаны көргүскен Улуг Хуралдың Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттарына, Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Хуралдың бирги чыгыжының депутаттарына, ТР-нің Саналга палатазынга, Казначейство ажилдакчыларына, ылангыя Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Чи-

мит-Доржуевич Ондарга, Борис Константинович Балчый-оолга, Нина Хунан-Караевна Кууларга, Алексей Кошкар-оолович Монгушка, Борис Иргитович Херлигге, Көдээ ажил-агый, Кадык камгалал, Саң-хөө, Өөредилге, Культура, Экономика яамаларына, Национал банкының даргазына, Улуг Хуралдың аппаратадынга, Мөңгүн-Тайга кожун чагыргазына, өөредилге килдизинге, Мөген-Бурен суму, Чеди-Хөл кожун чагыргаларына, Кызыл хоорай чагыргазына, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, кудаларывиска, чаңгысклассчыларывиска, кожаларывиска четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илеретпишаан мөгөйдивис.

В.Х.Иргитиң өг-бүлези.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ирритиел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8634. Чагыг 7.

АГАР САҢЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүктээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-нің Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барыш болур. Айыптыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.